जीवितविद्या

हा ग्रंथ

हरि गणेश गोडबोले, बी. ए.

[आत्मविद्या ग्रंथाचे कर्ते]

ह्यांनीं लिहिला.

प्रकाशक

बळवंत गणेश दाभोळकर

नारायण पेठ, घर नंबर ४६८, पुणें सिटी.

पुणें पेठ शनिवार, मेहुणपुरा येथें केशव रावजी गोंधळेकर ह्यांनीं आपल्या " जगद्धितेच्छु " छापखान्यांत छापिला.

शकवर्ष १८३६—इ० सन १९१४.

प्रस्तावना

' अध्यात्म विद्या विद्यानां ' असें वचन भगवद्गीतेमध्यें आढळतें. अखिल विश्वांतील अनंत विभूतींचें वर्णन करितांना भगवान् म्हणतात कीं सर्व विद्यांमध्यें अध्यात्मविद्या हें माझें रूप आहे. यावरून ही विद्या सर्वांत श्रेष्ठ असून तिच्या लाभानें महात्मेलोक कृतकृत्य झाले आहेत. तेव्हां अशा विद्येचें अध्ययन करून तदनुरूप अनुभव घेण्यांत उपलब्ध कालाचा व्यय करणें प्रत्येक समंजस मनुष्याचें कर्तव्य होय.

या विषयाचें श्रुतिबोधित व शास्त्रोक्त ज्ञान देशबांधवांस व्हावें एतदर्थ आत्मविद्या हा ग्रंथ रचिला होता व तो सर्वमान्य होऊन त्याची तिसरी आवृत्ति प्रसिद्ध झाली आहे. भारतीय आर्य लोकांनीं प्रतिपादिलेलें जें श्रेष्ठ अद्वैत मत त्याचा प्रभाव इंग्लंद देशांतील तत्त्वज्ञानविषयक विचारांमध्यें कसा दृष्टोत्पत्तीस येऊं लागला आहे, हें जेम्स ॲलन यांचा ' From poverty to power ' व मन्मथ मल्लिक यांचा ' Problem of Existence ' या प्रबंधांवरून सिद्ध होतें. शिवाय या प्रबंधांत अध्यात्मविद्येस व्यवहार्य स्वरूप उत्कृष्ट रीतीनें दिलें आहे. म्हणून त्यांमध्यें दाखविलेल्या दिशेनेंच प्रस्तुत ग्रंथ रचिला आहे.

मनुष्याच्या जीविताशीं ज्या ज्या शक्तींचा, व्यवहारांचा व सृष्टिव्यापारांचा संबंध येतो आणि ज्यांच्या नियमनावर मानवी व्यक्तींचें, समाजाचें व राष्ट्राचें कल्याण अवलंबून असतें, त्या त्या शक्तींचें, व्यवहारांचें व सृष्टिव्यापारांचें ज्ञान देशबांधवांस व्हावें या उद्देशानें हा ग्रंथ लिहिला आहे. एकंदर ग्रंथ आर्य पद्धतीनें लिहिला असून जीवितरहस्याविषयीं पाश्चात्य विचारसरणी कशी आहे हें समजण्याकरितां उपसंहार या प्रकरणामध्यें Pope's Essay on man या काव्यांत योजिलेल्या पद्धतीचा स्वीकार केला आहे. मानवी जीविताविषयीं जे नाना प्रकारचे प्रश्न उद्भवतात त्यांचें परिज्ञान या ग्रंथाच्या वाचनानें होईल अशी आशा आहे.

ह० ग० गो०.

साभार स्वीकार

आमचे ग्रंथमालेस मदतीकरितां लेफ्टनंट कर्नल डॉक्टर कान्होबा रणछोडदास कीर्तीकर ह्यांनीं रुपये ५० पाठविण्याचें अभिवचन दिलें आहे. शेट रामदयाळ नेवटिया ह्यांनीं रुपये १० व रा. सा. मुकुंदराव श्रीखंडे ह्यांनीं रुपये ५ पाठविले आहेत. आणि रा. सा. श्रीनिवासराव कर्पूर, चीफ इंजिनीयर ह्यांनीं शिलकी ग्रंथांच्या प्रत्येकीं २ प्रती विकत घेऊन मदत केली आहे. ह्या सर्व देणग्यांचा आभारपूर्वक स्वीकार करितों.

ब० ग० दाभोळकर, ग्रंथप्रकाशक.

अनुक्रमणिका

भाग १—जीवितरहस्य

भाग २—जीवनसंग्राम

भाग ३–जीवितसुख

भाग १
जीवितरहस्य

प्रकरण १

उपोद्घात

(श्लोक)

तरवोऽपि हि जीवन्ति । जीवन्ति मृगपक्षिणः ॥
स जीवति मनो यस्य । मननेन हि जीवति ॥१

(आर्या)

जगतातिं वृक्ष पशुहि पक्षीहि तसे सजीव होतात ॥
मानव तयास म्हणाति मननिं सदा मन यदीय हो, तात ॥१

प्रकरण १

उपोद्घात

उत्क्रांतितत्त्वाप्रमाणें सृष्टीची घडामोड समजण्यास घन, प्रवाही व वायुरूप हें वर्गीकरण अत्यन्त उपयोगी आहे. परमात्म्याच्या इच्छेनुरूप तमोगुण अहंकारापासून प्रथम आकाशाची (ether) उत्पत्ति झाली, नंतर क्रमानें वायु (motion), अग्नि (fire), आप (fluid), पृथिवी (solid),: ओषधि (vegetable)—अशी सृष्टि निर्माण होत गेली. ओषधि म्हणजे वनस्पति यांच्यापासून उत्क्रान्तीनें मनुष्यप्राणि बनला. हा आर्यग्रंथांत वर्णिलेला सृष्टिक्रम आधुनिक शास्त्रांच्या शोधाप्रमाणेंहि अगदीं बरोबर आहे. केवळ शक्ति म्हणजे सत्त्व, आकर्षण व अपसरण म्हणजे रज आणि घटकद्रव्यें म्हणजे तम—हे जडसृष्टींतील गुण होत. ह्यांच्याच योगानें गतिरूप उष्णतेपासून द्रवरूप अशा क्रमानें सृष्टीची उत्पत्ति झालेली आहे. प्रथम सूर्य व त्याची ग्रहमाला हीं सर्व मिळून एकच केवळ धगधगीत अग्नीचा एक अतिशय प्रचंड गोल होता, म्हणजे त्या वेळीं हें जग अग्निरूप होतें. पुढें तो गोल निवत निवत जाऊन त्याच्यापासून गुरुशुक्रादिक ग्रहमाला बनली. गुरु, शनि हे अजून द्रवरूपच आहेत. तशीच पृथ्वीहि होती, म्हणजे त्यावेळीं तिचें आप हें रूप होतें. त्यानंतर हल्लींचें कठिण कवच बनत चाललें. प्रथमप्रलयानंतर समुद्र होऊन त्यांत मत्स्य, कांसव वगैरे जलचर

निर्माण होऊन, पृथ्वीवर वनस्पति होत होत सरपटणारे (सर्प) प्राणि, वराह (डुकर) वगैरे स्थलचर होऊन, अल्लोसारस म्हणून भयंकर प्राणि जमिनीवर, समुद्रांत व आकाशांतहि संचार करीत असत. दुसऱ्या प्रलयानंतर डोडो वगैरे पक्ष्यांची व मम्मॉथ वगैरे चतुष्पाद प्राण्यांची वस्ती पृथ्वीवर झाली आणि पक्षी, चतुष्पाद व मनुष्य अशी सृष्टीची उत्क्रान्ति झाली. तिसऱ्या प्रलयानंतर विविध प्रजा निर्माण होत गेली.

विश्वरचनेचें ज्ञान होण्यास घन, प्रवाही व वायुरूप हें वर्गीकरण जसें उपयोगी पडतें, तसेंच सृष्टपदार्थांचे भेददर्शक व अवान्तर गुणधर्म लक्षांत येण्यास खनिज, वनस्पति व प्राणि हें वर्गीकरण अत्यंत बोधप्रद आहे. सर्व वस्तु देहधारी आहेत. पाषाणादि जडपदार्थांस चेतना नाहीं, गति नाहीं, वाढहि नाहीं व त्यांपासून पुनरुत्पत्ति होत नाहीं. कधीं कधीं रासायनिकक्रियेनें निर्जीव वस्तूंची वाढ होते व त्यांपासून पुनरुत्पत्ति करितां येते, पण हा सामान्य नियम नसून अपवाद समजला पाहिजे.

वृक्षादि वनस्पतींस गति नाहीं, तथापि त्यांस चेतना असून मर्यादित वाढहि आहे. वनस्पतींना चेतना म्हणजे प्राण असला, तरी संवेदना (sensation) नाहीं अशी आजपर्यंत समजूत होती, तथापि प्रो० बोस यांनीं केलेल्या नवीन शोधाप्रमाणें उद्भिज्जकोटीस सुखदुःखादि भावना असाव्या असें सिद्ध होऊं पहात आहे. ज्याप्रमाणें मनुष्यादि सचेतन प्राण्यांच्या हृत्पिंडावर त्यांच्या सुखदुःखादि भावनांचा परिणाम घडून तो त्यांच्या कृ-

तींत स्पष्ट दिसतो, तसाच परिणाम वनस्पतींमध्येंहि त्यांच्या कृतीच्या रूपानें रेखाचित्रांच्या (photograph) साहाय्यानें दाखवितां येतो. तसेंच, जडद्रव्यापासून ओषधिसृष्टि बनवितां येत नाहीं. व वनस्पतींस जरी चेतना आहे, तरी आपोआप गति हें जीवाचें प्रधान लक्षण असल्यामुळें, जीवसृष्टींत वनस्पतींचा अंतर्भाव होऊं शकत नाहीं.

मनुष्यादि प्राण्यांस चेतना, आपोआप गति व मर्यादित वाढ हीं आहेत आणि त्यांपासून पुनरुत्पत्ति होते. परमेश्वरानें जीवसृष्टींत एकदांच जीवतत्त्व पेरून ठेविलें आहे, म्हणून जडपदार्थांपासून किंवा वनस्पतींपासून रासायनिक किंवा अन्य क्रियेनें नवीन जीवाची उत्पत्ति न होतां, सजीवापासूनच सजीव निर्माण होतो.

सकल प्राण्यांस ईश्वरानें उपजतबुद्धि (instinct) दिलेली आहे, तेणेंकरून जीवनपरिचर्येस अवश्य तेवढेच व्यवहार करण्याचें ज्ञान मनुष्येतर प्राण्यांस असतें, म्हणजे आहार, निद्रा, भय, मिथुनीभाव एवढ्यानें त्यांचा सर्व व्यवहार आटोपतो, परंतु मनुष्यवर्गाची स्थिति तशी नाहीं. प्राण्यांच्या अंगीं उत्तरोत्तर श्रेष्ठ गुण आणण्याचें काम ईश्वराच्या इच्छेनें कोट्यवधि वर्षें चालून शेवटीं मनुष्य निर्माण झाला, तरी तो एक पशूच असून त्यास बुद्धिहि नव्हती व वाचाहि नव्हती. पुढें त्यास वाचा येऊन बुद्धि उत्पन्न झाली व विकास पावली, आणि ईश्वराच्या सृष्टींतील एक महत्कार्य तडीस गेलें. मनुष्य उत्पन्न झालेला पाहून ईश्वरास परमानंद झाला हें अगदीं साहजिकच आहे.

मनुष्याच्या अंगीं सांप्रत जें अद्भुत सामर्थ्य आलें आहे, त्याला कारण ईश्वर-इच्छा तर खरीच, तथापि ईश्वरी तेजाचा अंश जी बुद्धि (reason) ही मनुष्यांत विकसित झाली हेंहि प्रधान कारण होय. पशुरूपांत होता तोंपर्यंत त्याची उन्नति करण्याची जबाबदारी ईश्वरानें आपणाकडे घेतली होती, परंतु त्या पशुदेहास कालान्तरानें मनुष्यरूप मिळालें आणि बुद्धीचा प्रकाश प्राप्त झाला, तेथपासून ईश्वराची जबाबदारी संपली आणि मनुष्यास आपल्या बऱ्या वाईट कर्माप्रमाणें उन्नति किंवा अवनति मिळावी अशी योजना त्यानें केली. वाचा देऊन आणि बुद्धिहि देऊन ईश्वरानें मनुष्यास इच्छास्वातंत्र्य (Freedom of Will) दिलें हेंच ईश्वरी ज्ञानाच्या आकाशांत यथेच्छ उडण्यास पंख दिले असें म्हटलें तरी चालेल.

जीवाची उत्पत्ति होण्यास शरीर व चैतन्य (mind) यांचा संयोग व्हावा लागतो. या दोहोंचीं घटकद्रव्यें व गुणधर्म हे अगदीं विरुद्ध आहेत तथापि एकावांचून दुसऱ्याचें अस्तित्वच होऊं शकत नाहीं. अनेक प्रलय होतात तेव्हां सृष्टीच्या आरंभीं कोणी तरी आदिपुरुष निर्माण होतो, तो पुरुष आत्मारूप अथवा चैतन्यरूप असून त्याच्या स्वरूपापासून क्रमानें त्याच्या देहाची उत्पत्ति होते. अशा रीतीनें शरीर व चैतन्य यांची परस्परसाहाय्यकारक जोडी जमून त्यांचा कायमचा संयोग बनून जातो. त्या वेळेस तो पुरुष एकटाच प्रकाशमान व पहाणारा असून त्यास पहावयास कांहींच उरत नाहीं. तेव्हां

स ईक्षांचक्रे । बहुस्यां प्रजायेयेति ।

—छांदोग्य

म्हणजे,—त्यास वाटतें कीं आपण पुष्कळ व्हावें व आपली विशेषेंकरून उत्पत्ति व्हावी. आदिपुरुषास असें वाटून अनंत प्रजा निर्माण होते. अशा रीतीनें निर्माण झालेल्या नानाविध प्रजेमध्यें भिन्न शक्ति (force) उत्पन्न होतात आणि उत्पत्तिकाळच्या व परिस्थितीच्या वेगवेगळ्या अवस्थांमुळें त्या शक्तींमध्यें विशिष्ट गुणधर्म अनुस्यूत होतात. येणेंप्रमाणें विविध शक्तींचा संयोग होत होत अनेक निरनिराळ्या प्रकारची असंख्य प्रजा निर्माण होते, पण चमत्कार असा होतो कीं, मूळप्रजेचे कितीहि गुणधर्म तदुत्पन्न प्रजेमध्यें उतरले, तथापि एकहि व्यक्ति दुसऱ्या व्यक्तीशीं पूर्णपणें समता पावत नाहीं; इतकेंच नव्हे तर जनकव्यक्तीचे गुणधर्म साक्षात् तदुत्पन्न व्यक्तीमध्यें देखील सर्वांशीं उतरत नाहींत. येणेंप्रमाणें आदिपुरुषाच्या अतर्क्य प्रतिभेमुळें व उत्पादकशक्तीमुळें जे जे गुणधर्म अस्तित्वांत आले त्यांपैकीं कमी-जास्त प्रमाणानें कांहींचा लाभ होऊन अनन्त विविध प्रजा निर्माण होऊन तद्रूप शक्तींचें हें अखिल विश्व बनलें आहे.

ईश्वराच्या सृष्टींत अनेक प्रलय होतात व तदनुरूप वेगवेगळ्या विविध प्राण्यांची उत्पत्ति होऊन त्यांच्या अंगीं भिन्न भिन्न गुणधर्म व शक्ति दृष्टीस पडतात. पूर्वींच्या युगांत स्त्रीशोणिताशिवाय पुरुषवीर्यानेंच प्रजोत्पत्ति होत होती असें वर्णन आढळतें. पुरुषामध्येंच प्राण (positive) व रयि (negative) अशा दोन्ही

शक्ति विद्यमान असतात आणि या तत्त्वावरून प्राचीन काळच्या अद्भुत प्रजेची उत्पत्ति होते. महादेवाची अर्धनारीनटेश्वर अशी जी कल्पना आहे तिचा उलगडा याच तत्त्वावरून होतो. सृष्टिकर्ता प्रजोत्पत्तीच्या विचारांत निमग्न असतां, त्याचें शरीर एकाएकीं दुभंग झालें, आणि त्यापासून एक मिथुन (जोडपें) निर्माण झालें. त्या उत्पन्न झालेल्या जोडप्यांत जो पुरुष होता तो स्वायंभुव मनु असून, तो पुढें जगाचा अधिपति झाला. स्त्री होती ती शतरूपा असून पुढें स्वायंभुव मनूची पट्टराणी झाली. ह्यांपासूनच मैथुनजन्य सृष्टीचा आरंभ झाला व प्रजावृद्धि होऊं लागली. अशी जी कथा पुराणान्तरीं आढळते तिचें बीज आतां सहज लक्षांत येईल. ही गोष्ट प्राणिशास्त्राची (zoology) झाली. वनस्पतिशास्त्रांत (Botany) देखील हीच स्थिति आढळते. कांहीं पुष्पांत पुंकेसरच असून कांहींमध्यें स्त्रीकेसरच दृष्टीस पडतात आणि दोहोंच्या मिश्रणानें इतर वनस्पतींची उत्पत्ति होते. तसेंच कांहीं पुष्पांत दोन्ही प्रकारचे केसर असून, त्यांपासून अन्य वनस्पति निर्माण होतात.

शरीराशिवाय चैतन्य राहूं शकत नाहीं व चैतन्याशिवाय देहाचें अस्तित्व संभवत नाहीं. जडपदार्थांमध्यें कांहीं कालपर्यन्त द्रव्यमय भाग (matter) रहातो, पण चैतन्यवियुक्त असल्यामुळें तो पदार्थ टिकत नाहीं. म्हणून चैतन्यव्यतिरिक्त पदार्थाचा नाश झालाच पाहिजे. त्याप्रमाणेंच शरीरापासून विभक्त झालेलें चैतन्य संभवत नाहीं. कोणी म्हणतात कीं देह व चैतन्य यांच्या

संयोगाच्या अभावीं देखील भूतपिशाच्चादि सृष्टि दृष्टिगोचर होऊं शकते. परंतु या विधानावरूनच त्यांचा सिद्धान्त खोटा ठरतो, कारण शरीराशिवाय कोणताहि पदार्थ ज्ञानेंद्रियांस गोचर होणारच नाहीं. अनन्त विविध जीवसृष्टीमध्यें मानवी बुद्धीस आकलन न झालेले व न होणारे असंख्य जीव असूं शकतील. आज जी विद्यमान सृष्टि आहे तिजमध्यें शरीराच्या आकारमानावरून व बुद्धिसामर्थ्यावरून वेगवेगळ्या अशा जीवाच्या असंख्य पायऱ्या आहेत. त्यांपैकीं कांहीं प्राणि इतके सूक्ष्म आहेत कीं त्यांचें ज्ञान सूक्ष्मदर्शक यंत्राच्या साहाय्यावांचून होतच नाहीं व कांहीं अति विशाल असून त्यांपैकीं मॅमॉथ व डोडो हे प्राणि प्रस्तुतकालीं विनष्ट देखील होऊन गेले आहेत असें शास्त्रकारांचें मत आहे. कांहीं जीव इतके सूक्ष्म असतात कीं मनुष्यादिक प्राण्यांच्या पायांखालीं प्रत्येक क्षणीं किती तुडविले जात असतील व अन्नपाण्याबरोबर किंवा श्वासाबरोबर किती त्यांच्या पोटांत नष्ट होत असतील याची गणती करणें कठिण आहे. अशा प्रकारची जीवहत्या अजाणपणें देखील आपल्या हातून घडूं नये म्हणून—

तैसे परमाणु पांगुतले ॥ जाणूनि जीव सोनुले ॥
तेथ कारुण्यामाजि पाउलें ॥ लपवूनि चाले ॥ १

—ज्ञानेश्वरी

या वचनाप्रमाणें साधुपुरुष भूमीवर चालतांना पावलें जपून टाकितात, जैन व बौद्ध लोक आपलें मुख आच्छादित ठेवितात आणि मारवाडी लोक पाणी गाळून पितात व रात्रीं जेवीत नाहींत.

दृष्टिपूतं न्यसेत्पादम् ।
वस्त्रपूतं पिबेज्जलम् ।।
—सुभाषित

म्हणजे, चालतांना पुढें पाहून पाय ठेवावा, पाणी गाळून प्यावें इत्यादि वचनें सर्वमान्य झालेलीं आहेत. मनुष्यापेक्षां आकारमानानें व मनःशक्तीनें श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ असे असंख्य जीव ईश्वराच्या सृष्टींत असूं शकतील यांत शंका नाहीं. या विश्वांत मानवी शास्त्रास अगम्य असे अनेक जीव असतीलच, कारण मनुष्यबुद्धीस पूर्वी आकलन न झालेले असे प्राणि गोचर होऊं लागले आहेत.

ईश्वरानें आपल्या स्वरूपापासून असंख्यात प्रजा निर्माण करून अनन्त नामें व अनन्त रूपें धारण केलीं आहेत, तथापि आपल्या स्वरूपाची, गुणांची, शक्तींची व ऐश्वर्याची प्रतिमा म्हणजे मनुष्य यास उत्पन्न केल्यावर ईश्वरास अत्यन्त समाधान वाटलें यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं. खरोखर पहातां सृष्टिघटक ईश्वराचे नियम व आपणांमधील ईश्वरी तेजाचा अंश जी बुद्धि तदनुरूप वर्तन ठेविलें असतां नरका नारायण होईल यांत संदेह नाहीं. परंतु

चांगलं तुझपणुं ।
माझ्या जिवाला करवतु ।
चांद गलिनं हिंडतु ।।

या म्हणीप्रमाणें जितक्या जितक्या मनुष्यास ईश्वरापासून देणग्या मिळत गेल्या, तितकी तितकी त्याची अवस्था कष्टतर होत चालली. इतर जीवांची केवळ भोगयोनि असल्यामुळें उपजतबुद्धीवरच त्यांचा सर्व व्य-

वहार आटोपतो आणि तेणेंकरून ईश्वरी नियमांचा भंग न होतां निसर्गसिद्ध मार्गानें व संचिताप्रमाणें ज्या काय शारीरयातना होतील तेवढ्या भोगल्या म्हणजे झालें व त्यांस कांहीं मानसिक दु:खें सोसण्याची गरज रहात नाहीं. पण मनुष्याची स्थिति तशी नाहीं. इच्छाशक्ति, ज्ञानशक्ति, क्रियाशक्ति—या तर त्याच्यामध्यें एकवटल्या आहेत. उत्तम प्रकारची विवेकशक्ति असून स्वस्वरूपाविषयीं आंधळा झाल्यामुळें केवळ विषयसुखासाठीं मनुष्य रात्रंदिवस झटत असतो, सुख म्हणजे काय या गूढ प्रश्नाचा तत्त्वज्ञानदृष्टीनें विचार करितो, आणि कांहीं ठरीव सिद्धान्तांवर दृढ विश्वास ठेवून वैयक्तिक, सामाजिक, राष्ट्रीय अशा नियमांनीं बद्ध होतो व पशूंप्रमाणें केवळ उपजतबुद्धीनेंच आयुष्याचे दिवस कंठितो. कार्लाईल या इंग्लिश ग्रंथकारानें प्रज्ञेचें (genius) असें लक्षण केलें आहे कीं—अपरिमित श्रम करण्याची जी संवय तीच प्रज्ञा होय. अशा प्रज्ञेचा व्यवसाय करून वागणारे लोक थोडेच असतात, आणि स्फूर्तीनें काम करणारे लोक तर फार विरळा आढळतात. कृत्रिम संवयी, कृत्रिम गरजा, कृत्रिम दळणवळणाचे मार्ग, कृत्रिम सुखोत्पत्तीचीं साधनें—अशांनीं मनुष्याचे आचार, विचार, उच्चार ओथंबलेले असतात आणि तेणेंकरून सृष्टीच्या ज्या सत्यस्वरूपाकरितां तो तत्त्वज्ञानाची कांस धरितो तें हातीं न लागतां, असत्यानें गुरफाटलेलें विश्वाचें रूप मात्र नजरेस येतें आणि मनुष्य गोंधळून जाऊन जीविताचें खरें रहस्य त्यास कळत नाहीं.

प्राचीन कालीं जीविताचें रहस्य समजण्यास फारशी

अडचण पडत नसे, कारण धर्मग्रंथांवरून व सृष्टीच्या अवलोकनानें ईश्वरी नियमांचें ज्ञान होऊन तद्नुरूप मनुष्याची वागणूक होत असे. अर्वाचीन कालीं त्या धर्मग्रंथांची अवहेलना होऊन मनुष्याची वैयक्तिक, सामाजिक व राष्ट्रीय रहाणीच कृत्रिम बनलेली आहे, आणि जीवितांचें रहस्य तेणेंकरून अज्ञेय होत चाललें आहे. तेव्हां आधुनिक कालींहि त्या रहस्याची फोड होण्यास दिसण्यांत दुर्घट अशा उपायांचा अवलंब केला पाहिजे. निरंतर व्यासंग व विचार केल्याशिवाय,—ज्ञानेंद्रियें, कर्मेंद्रियें व मन यांचें नियमन करण्याची संवय असल्याशिवाय, लौकिक व्यवहार करीत असतांना स्वार्थपरवृत्तीवर दाब ठेविल्याशिवाय, जीवितांचें रहस्य व सृष्टीचें खरें स्वरूप समजणें अशक्य आहे.

दुसरें असें कीं, जीवितांचें रहस्य समजण्याकरितां त्याचा पाया जो विरोध किंवा द्वैत त्याचें स्वरूप उत्कृष्ट कळलें पाहिजे. पांढरेंच जर नसेल तर काळ्याची कल्पना होणार नाहीं, व उलट, काळें नसेल तर पांढरें लक्षांत येणार नाहीं. जर अपयश कधीं आलेंच नाहीं, तर यशाची आशा कोण करील? जर असत्य प्रचारांत नसेल, तर सत्याची मुळींच किंमत रहाणार नाहीं. सत्य व असत्य यांची जगांत अशी भेसळ होऊन गेली आहे कीं असत्यांतून सत्य निवडणें बहुतेक दुर्घट झालें आहे.

तिसरें असें कीं, ज्ञानाचा प्रकाश एकदां अन्तःकरणावर पडला म्हणजे न्यायाच्या व सत्याच्या मार्गानें जाण्यास धर्माचा किंवा कायद्याचा धाक दाखविण्याचें प्रयोजन नाहीं. तथापि हा प्रकाश मिळेतोंपर्यंत प्रा-

पंचिक व्यवहार करितांना क्रमानें शिक्षण देऊन मनानें व क्रियेनें स्वार्थत्याग करण्याकडे सर्व मानसिक शक्तींस वळण लाविलें पाहिजे. कर्तव्यकर्मे करण्यांत यत्किंचित् कसूर न होतां स्वार्थत्याग झाला असतां आपोआप ज्ञान-प्रकाश होतो आणि सत्य-असत्य, बरें-वाईट, माझें-तुझें—इत्यादि द्वंद्वांचें मिथ्यात्व अन्तःकरणास कळून येतें.

मनुष्याचे जीविताशीं ज्या ज्या शक्तींचा, व्यवहारांचा व सृष्टिव्यापारांचा संबंध येतो व ज्यांच्या नियमनावर मानवी व्यक्तींचें, समाजाचें व राष्ट्राचें कल्याण अवलंबून असतें, त्या त्या शक्तींचें, व्यवहारांचें आणि सृष्टिव्यापारांचें ज्ञान सर्वांस व्हावें ह्या उद्देशानें हा ग्रंथ लिहिला आहे. ज्या स्थितींत मनुष्य जन्मास आलेला असतो तीस अनुरूप अशीं कर्तव्यें त्यास करणें भाग आहे. व त्या स्थितीस अवश्य अशा गोष्टींबद्दल त्यास जबाबदार झालें पाहिजे. एकाद्या व्यक्तीचीं कर्तव्यकर्में व जबाबदारीचीं कामें दुसऱ्या व्यक्तीपेक्षां संख्येनें अधिक व महत्त्वानें जास्त जोखमीचीं असतील; तसेंच एकाद्या समाजाच्या विशिष्ट रचनेमुळें त्याच्या नियमनासाठीं कांहीं व्यक्तींस अधिक महत्त्व प्राप्त झालें असेल; तथापि विशाल राष्ट्राच्या घटनेमध्यें एकंदरींत सर्व व्यक्तींची सारखीच अवश्यकता आहे हें उघड आहे, कारण ईश्वरकृत व मनुष्यकृत अनेक विरोध व भेद असल्याशिवाय कोणत्याहि राष्ट्राचें जीवित टिकणार नाहीं.

मनुष्याच्या शरीरांत अनेक भाग असून प्रत्येक भागास विवक्षित काम करावें लागतें व त्या त्या कामामुळें त्या भागाचें महत्त्व प्रस्थापित होतें, आणि त्या भागानें

आपलें काम केल्याशिवाय इतर भागांस त्यांचीं कामें करितां येतच नाहींत. हीच गोष्ट एकंदर मानवी जीवितास व समाजास लागू पडते. जोंपर्यन्त एकादी व्यक्ति किंवा समाज अधिक महत्त्वाचा मानिला जातो, तोंपर्यन्त दुसऱ्या व्यक्ति किंवा दुसरे समाज गौण समजले जातात, तथापि एकंदर राष्ट्रघटनेस सर्व व्यक्तींची व समाजांची सारखीच आवश्यकता आहे हें कोणताहि दूरदृष्टि मनुष्य कबूल करील. त्याप्रमाणें जसजशी कामांची योग्यता वाढत जाते, तसतशीं तत्संबंधी कर्तव्येंहि अधिक दर्जाचीं व जबाबदारीचीं होऊं लागतात, आणि तीं कर्तव्यें जर नीट बजावलीं नाहींत किंवा त्यांचा जर दुरुपयोग केला तर त्यापासून मनुष्यमात्रास अगणित दुःखें भोगावीं लागतात.

अखिल विश्व निर्माण करण्यांत परमेश्वराचा कांहींहि हेतु असो, व त्या विश्वाच्या नियमनासाठीं ज्या ज्या प्रगमनशील किंवा नाशकारक शक्ति योजिल्या आहेत त्यांचें स्वरूप कसेंहि असो, एवढी गोष्ट खरी आहे कीं भूतमात्राच्या जीविताचा उद्देश सुखप्राप्ति हाच असून पुढेंहि तोच कायम राहणार. प्रत्येक प्राण्यास परमेश्वरानें जीं ज्ञानसाधनें दिलीं आहेत त्या साधनांस अनुरूप अशा रीतीनें तो प्राणि सुखप्राप्ति करून घेत असतो. जसें शिक्षण मिळालें असेल व जसा अनुभव घडला असेल त्या मानानें दिनचर्येच्या बाबतींत मनुष्य वागत असतो, यासाठीं ईश्वरदत्त साधनांचा उपयोग करून व सुखप्राप्तीकरितां आपल्या पूर्वजांनीं जे जे उपाय शोधून काढिले असतील त्यांपैकीं श्रेष्ठ व शाश्वत

कोणते हें निश्चित करण्याचा प्रयत्न प्रत्येकानें केला पाहिजे. प्रत्येक पिढींत उत्पन्न झालेल्या लक्षावधि मनुष्यांपैकीं कांहीं सहस्र मनुष्यें मात्र स्वजातीयांच्या धोपट मार्गाचें अतिक्रमण करून आपल्या स्वतःच्या उन्नतीकरितां व सुखप्राप्तीकरितां नवीन कल्पना काढून जातिबांधवांस ती कल्पना शिकविण्याचा प्रयत्न करितात. असा प्रयत्न करणाऱ्या सहस्रांपैकीं अगदीं थोड्या व्यक्ति मात्र स्वतःपुरता तरी इष्ट हेतु साध्य करूं शकतात असें म्हणतां येईल, तथापि आपण शोधून काढिलेला सुखप्राप्तीचा मार्ग इतरांस शिकवून तेणेंकरून त्यांची इष्टकार्यसिद्धि करून देण्यास त्या व्यक्ति समर्थ होत नाहींत. शिवाय अतीत कालीं जीवितक्रमाच्या नानाविध शाखांमध्यें सुखप्राप्तीचा खरा उपाय जरी अगदीं थोड्या महाशयांनीं शोधून काढिला असला, तरी तीव्र विरोध करणाऱ्या दुष्मानांनीं त्यांच्या जिवलग मित्रांस देखील त्या खऱ्या उपायाचा अंगीकार करून आपल्या जन्माचा फायदा करूं दिला नाहीं असे इतिहासांत दाखले सांपडतात.

प्रत्येक प्राण्याचा जडांश (material portion) त्याच्या पार्थिव जनकांपासून प्राप्त झालेला असतो व कांहीं नियमित मर्यादेच्या पलीकडे त्या देहांत फरक करितां येत नाहीं, परंतु मन व आत्मा एतद्रूपी जो चैतन्यांश (spiritual portion) उरतो त्याची उत्पत्ति मात्र ऐहिक जनकांपासून होत नाहीं. तथापि मनुष्याच्या जन्मापासून त्याच्या चैतन्यांशावर परिस्थितीचा अमर्याद परिणाम घडत असतो. ह्या चैतन्यांशाचा उ-

गम साक्षात् परमेश्वरापासून होतो आणि भूलोकीं निर्माण होऊन त्याची वाढहि तेथेंच झाल्यामुळें तो मर्यादित असतो, तथापि जशी दिशा लागेल त्या मानानें बरें किंवा वाईट बनण्याचा या अध्यात्म अंशाचा कल असतो. सजीव प्राण्यांचे हे जे जडांश व अजडांश आहेत त्यांचा विचार स्वतंत्र रीतीनें करितां येत नाहीं, कारण चैतन्यांशाशिवाय पार्थिवांशाचें अस्तित्वहि संभवत नाहीं. येणेंप्रमाणें दोन्ही अंशांचा अति निकट संबंध असून व पार्थिवांशाचा दुसऱ्या अंशावर कमीजास्त संस्कार घडत असून देखील, मनुष्याचें अस्तित्व त्याच्या आत्म्यावर अवलंबून राहतें; कारण, बाह्य उपाधीमुळें स्फटिकामध्यें जसे निरनिराळे रंग दृष्टिगोचर होतात तसे परिस्थितीचे संस्कार जरी आत्म्यावर भिन्न प्रकारानें घडत असतात, तथापि अशा क्षणिक विक्रियेनें आत्म्याचे स्वरूपांत बदल होऊं शकत नाहीं. परंतु अति निकट परिचयानें आत्मस्थितीवर कायमचा परिणाम घडला असेल तर मात्र गोष्ट निराळी.

मनुष्याच्या आयुष्याच्या प्रत्येक क्षणीं पार्थिवांशांत फरक होत असतो आणि तो समजण्यांत तर बहुतकरून येत नाहीं, परंतु जेणेंकरून देहावसान होईल असा फरक मात्र कांहीं विवक्षित काल गेल्यावर हळू हळू नजरेस येऊं लागतो, आणि हा काल मनुष्याच्या भिन्न अवस्थांच्या मानानें निराळा असूं शकतो. पार्थिवांश व अजडांश हे जोंपर्यंत एकत्र आहेत तोंपर्यंत त्यांजमध्यें इतका निकट संबंध असतो कीं, केवळ चैतन्यांशाच्या क्रियेनें साक्षात् देहावसान जरी घडलें नाहीं,

तरी त्या क्रियेनें देहावसानावर विलक्षण परिणाम घडूं शकतो. मानवी चैतन्यांशाची उत्पत्ति कशी होते व लय कसा होतो हें तर कळतच नाहीं, म्हणून तो अनादि व अनन्त असलाच पाहिजे; याकरितां त्याची जोपासना इतकी जपून केली पाहिजे कीं निसर्गतः त्याजमध्यें असणारें जें अमरत्व त्यास दुसऱ्या विलोभनीय गुणांची जोड मिळून त्या मनुष्याचें जीवित त्यास अत्यंत उपकारक होऊन इतरांसहि त्याच्या अनुकरणानें आपलें जीवितसाफल्य सुलभरीतीनें संपादितां येईल. मनुष्याचा जडांश अन्य देहाशीं संयोग पावून कोणत्या तरी रूपानें मागें राहो अगर न राहो, इतकी गोष्ट खरी आहे कीं, तो पार्थिवांश देहावसानाबरोबर विनष्ट होऊन त्याचीं घटकद्रव्यें पंचमहाभूतांमध्यें लय पावतात, परंतु चैतन्यांश म्हणून जो आहे तो, त्या मनुष्याच्या संततीच्या रूपानें जरी शाश्वती पावला नाहीं, तरी जडांशाचा विनाश झाला असतांहि लिंगदेहानें मागें रहातो व शरीराच्या सान्निध्यांत असतां ज्या ज्या व्यक्तींस त्यांजपासून ज्ञानप्राप्ति झाली असेल त्या त्या व्यक्तींच्या उन्नत अध्यात्म रूपानें सातत्य पावतो.

मनुष्यमात्राच्या जीविताचें रहस्य काय आहे याविषयीं अनेक युगांमध्यें महापंडितांनीं नानातऱ्हेचे विचार प्रकट केले आहेत. हे विचार म्हणजे केवळ कल्पना किंवा शक्य वस्तूंचा निर्देश याच्या पलीकडे कांहीं असूं शकणार नाहीं. आपल्या आद्यंताविषयीं मनुष्यास कांहीं एक ज्ञान होणें नाहीं. प्रत्येक जीव जन्माच्या अगोदर कोण होता व मृत्यूनंतर त्याचें काय होणार

या दोन्ही गोष्टी मानवी ज्ञानाच्या बाहेरच्या आहेत. जन्ममृत्यूच्या दरम्यान कांहीं वर्षे जें मनुष्याचें चरित्र होतें व ज्याचें परिमाण व महत्त्व परिस्थितीच्या मानानें कमी-जास्त असतें तेवढ्याचें ज्ञान मात्र मनुष्यास प्राप्त होतें व भूगोलावरील त्याच्या जीवितावर या चरित्राचा अवश्य परिणाम घडतो. आपण कोण आहों, आपण कोणत्या स्थितीस पोहोंचण्यास पात्र आहों, आपण काय करण्यास समर्थ आहों, व जगाच्या उत्पत्तीपासून ज्या उच्च स्थितीविषयीं व इतिकर्तव्यतेविषयीं मनोराज्य करण्यांत मनुष्य गुंग असतो पण जी त्यास कधीं प्राप्त नाहीं, त्या स्थितीस किंवा इतिकर्तव्यतेस पोहोंचण्यास आपण काय केलें पाहिजे—इत्यादि गोष्टींविषयीं कांहीं एक निश्चित ज्ञान किंवा विचार न होतां बहुतेक व्यक्ति जशा जन्मास येतात तशाच मृत्युहि पावतात. अशी जरी खरी स्थिति आहे, तरी प्रत्येक मनुष्य आपल्या देशबांधवांची बऱ्याकडे किंवा वाइटाकडे प्रवृत्ति करण्यास आपआपल्या मगदुराप्रमाणें समर्थ होतो. प्रत्येक युगांत किंवा पिढींत दुसऱ्यास बुद्धिपूर्वक पीडा करावी असें जरी फारच थोड्या लोकांस वाटत असलें, तरी एकंदर प्रवृत्ति चांगल्याकडेच करण्यास मनुष्य कां समर्थ होत नाहीं—हें एक जीविताचें असें रहस्य आहे कीं त्याचा उलगडा होणें मानवी शक्तीच्या बाहेरचें काम आहे. तथापि प्राणिमात्राची पाहिजे तिकडे प्रवृत्ति करण्यास समर्थ अशी जी प्रधानशक्ति आहे, ती सर्व काल सर्व युगांमध्यें जीविताच्या हव्या त्या परिस्थितींत या रहस्यामध्यें नजरेस येते. भूमंडळावरील जी-

वितार्ची संचालक शक्ति हीच होय आणि या शक्तीच्या पायावर अखिल सृष्टि उभी आहे. आर्य लोकांचा प्रणवरूप ओंकार किंवा सोऽहं भावना देखील हीच शक्ति होय. या भावनेवांचून एकहि जीव राहूं शकत नाहीं. या शक्तीशिवाय कोणतेंहि बरें-वाईट कृत्य, कोणताहि मनांतील विचार, किंवा कोणत्याहि इंद्रियाचें प्रत्यक्षीकरण प्रकाशित होत नाहीं. हें आत्मज्ञान म्हणजे एक निराळी सत्ताच होय. सर्व जीवित निजबोधावर अवलंबून रहातें, या ज्ञानास आळा घालितां येत नाहीं, आणि नाना युक्तींनीं आत्मानुसंधान व आत्मसंयमन केलें असतां व्यक्तिमात्राची उपयुक्तता वाढत जाते. म्हणून प्राण्याचा जडांश पंचभूतांमध्यें लीन झाला असतांहि, योग्य संयमनानें आत्मानुसंधान राखून पुष्ट झालेला चैतन्यांश आपल्या अशाश्वत उपाधींपासून वियुक्त झाला तरी बऱ्या-वाइटाचें ज्ञान त्यामध्यें कायम रहातें.

अशा रीतीनें शेंकडो किंवा हजारों वर्षांमागें पार्थिव शरीरांत जे चैतन्यांश अनुस्यूत होते ते अजून त्यांच्या अध्यात्म वंशजांत सजीव आहेत. प्रत्येक जड वस्तु रूपान्तर पावून नष्ट होते, परंतु जडाशीं मिलाफ होऊन गोचर होणाऱ्या चैतन्यांशाचें अस्तित्व कायम रहातें. या चैतन्यांशामध्यें (१) प्रत्यक्षीकरण (perception), (२) विभावना (conception), (३) प्रतिभा अथवा स्फूर्ति (intuition), (४)निश्चयात्मकता (decision)—हे गुण अनुस्यूत असतात. नित्याच्या दिनचर्येमध्यें शिक्षण व अनुशासन हीं जशीं कोणत्याहि वर्तनक्रमांत अवश्य आहेत, त्याप्रमाणेंच

केवळ जडांशाच्या परिपोषाकरितां नव्हे तरि तन्निष्ठ चैतन्यांशाच्या अभिवृद्धीकरितां, वर लिहिलेल्या चार शक्तींची जोपासना व विकास इतक्या पूर्णतेनें व्हावयास पाहिजेत कीं त्यांमध्यें प्रत्यक्ष चैतन्य उत्पन्न होऊन तो पुरुष परमानंदांत राहून इतर सर्व लोकांमध्यें चैतन्य व प्रकाश यांचा विस्तार करण्यास समर्थ होईल. पण ह्या शक्ति जर तशाच गुप्त राहूं दिल्या व त्यांचा विकास होऊं दिला नाहीं, तर मात्र त्याचा परिणाम अन्य व्यावहारिक गोष्टींप्रमाणें असा होईल कीं, आलस्य व निद्रा यांची संवय लागून कांहीं कालानें संपूर्ण चेतना नष्ट होईल.

प्रकरण २

मनुष्याचें स्वरूप

(श्लोक)

स्वयं नृत्यासि किं प्रीतो । विपत्तौ विकलेंद्रियः ॥
क्षणं निश्चलमासीनः । पश्य संसारनाटकम् ॥ १

(आर्या)

काय सुखीं नाचसि वा दुःखीं उद्विग्न सत्य परिसावें ॥
निश्चल रहा क्षणभरी नाटक संसार हेंचि देखावें ॥ १

प्रकरण २

मनुष्याचें स्वरूप

सर्व प्राण्यांच्या जीविताचा उद्देश सुखप्राप्ति हा आहे आणि सृष्टिनिरीक्षणावरून असा सिद्धान्त ठरतो कीं, कांहीं तरी आनंदाचा लाभ झाल्याशिवाय प्राणिमात्राचें जगणें किंवा अभिवृद्धि पावणें अगदीं अशक्य आहे.

तत्कोह्येवान्यात्कः प्राण्यात्
यद्याकाश आनन्दो नस्यात् ।

—**तैत्तिरीयोपनिषत्**

म्हणजे, जर अन्तःकरणांत केव्हां तरी आनंद वाटला नाही, तर कोण जगेल किंवा प्राण धारण करील? याकरितां मनुष्य कोणत्याहि विपन्न स्थितींत असो, त्यास इष्टजनवियोग होवो, दारिद्य येवो, बंदिवास भोगावा लागो, ईश्वरी सत्तेनें कांहीं तरी समाधान वाटून त्यास अवश्य विश्रान्ति मिळते. सुखप्राप्तीच्या मार्गांतील अडचणी केवळ मनुष्यकृतीच्या असतात.

आर्य लोकांच्या मतीं मनुष्य उत्पन्न झाल्याबरोबर त्यामध्यें विवक्षित अवयव, इंद्रियें व तदन्तर्गत शक्ति निर्माण होतात आणि जड व अध्यात्म या दृष्टीनें त्यांचें वर्गीकरण येणेंप्रमाणें होतें:—

(१) नानाप्रकारचे संकल्पविकल्प करणें, अनुसंधान करणें, विवेचन करणें, व निश्चय करणें—या शक्तींनीं युक्त असें चैतन्य (mind).

(२) शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध या पांच वि-

षयांचीं ग्राहक अशीं कर्ण, त्वचा, चक्षु, रसना, घ्राण हीं पांच ज्ञानेंद्रियें.

(३) भाषण, देणें-घेणें, गति, मूत्रोत्सर्ग, विष्ठोत्सर्ग ह्या क्रिया करणारीं अशीं जिव्हा, हस्त, पाद- उपस्थ, गुद हीं पांच कर्मेंद्रियें.

(४) प्राण, अपान, व्यान, उदान व समान—हे पांच वायु. हे वायु नियमित स्थलांमध्यें संचार करून शरीरांत जीवनशक्ति उत्पन्न करितात आणि शरीराच्या निरनिराळ्या भागांतील अवयवांस व इंद्रियांस आपआपलीं कामें करण्यास समर्थ करितात. बाहेरचा वायु फुप्फुसांत घेणें हा प्राणवायूचा धर्म आहे; शरीरांत ज्या वायूंची गरज नाहीं ते बाहेर टाकणें हा अपान वायूचा धर्म आहे; व्यान वायु हा नखशिखान्त शरीराच्या सर्व भागांत व नाडींत फिरून व शरीराची आकृति कायम ठेवून प्रत्येक इंद्रियाला तरतरी आणितो; उदान वायूचा धर्म घशाखालीं उतरलेलें अन्न जठराग्नीस पोहोंचविणें व वाचाशक्ति उत्पन्न करणें हा आहे. शरीरांतील पचनक्रिया करून त्याच्या प्रत्येक भागास अन्नरस पोहोंचविणें व रुधिराभिसरण करणें हें समान वायूचें काम आहे. हे पांच वायु जीवनवेगाचींच रूपें आहेत.

हे अवयव, इंद्रियें व वायु, आणि पृथ्वी, आप, तेज, वायु व आकाश ह्यांनीं बनलेला पंचभूतात्मक जड भाग—इतकीं मिळून शरीर होतें. तें शरीर भूलोकावर कांहीं कालपर्यन्त भूतमात्रास अतर्क्य अशा अद्भुत जीवनवेगाच्या सामर्थ्यानुरूप नाना रूपें धारण करून आ-

पला व्यापार करीत असतें. देहामध्यें मुख्य चालक चैतन्य (mind) होय.

पादपः पवनेनेव देहश्चित्तेन चाल्यते ॥

—योगवासिष्ठ

म्हणजे, वायूच्या योगानें वृक्षाला चलनवलन होऊन त्याच्या शाखोपशाखा हालतात व त्याची स्थिरता नष्ट होते, त्याप्रमाणें चित्त हें देहाला चळविणारें आहे. वर सांगितलेले अवयव व इंद्रियें हीं मनाचीं साधनें आहेत व त्यांच्या साहाय्यानें तें मन आपलीं कामें करीत असतें. मन हें आत्म्याचेंच कार्य होय. आत्मा मनास त्याचीं कामें करण्यास समर्थ करितो, पण त्या कर्मांविषयीं स्वतः उदासीन रहातो. ही आत्म्याची स्थिति सूर्याप्रमाणें किंवा अग्नीप्रमाणें आहे. सूर्य क्षितिजावर असे तोंपर्यन्त त्याच्या प्रकाशानें व तो मावळल्यावर अग्नीच्या तेजानें मनुष्यमात्र व इतर प्राणि आपापलीं कामें करण्यास समर्थ होतात, पण सूर्य किंवा अग्नि त्या कामांविषयीं उदासीनच असतो. त्याप्रमाणें मन इंद्रियां करवीं कांहीं करो, आत्म्यास त्याची क्षति मुळींच वाटत नाहीं.

मन जेव्हां उत्पन्न होतें तेव्हां त्याबरोबर अनेक पूर्वग्रह (prejudices) हि असतात, त्यांस कोणी उपजतबुद्धि म्हणतात, व अन्यरूपांत किंवा परिस्थितींत जन्म पावल्याचें हें प्रमाण कोणी समजतात. मनाला बऱ्यावाइटाचें, सुखदुःखाचें व जीवात्म्याचें मर्यादित ज्ञान असतें. ह्या वासना किंवा पूर्वग्रह तदंगभूत असून देखील कार्याच्या योग्यतेप्रमाणें हव्या त्या प्रकारचें रूप धा-

रण करण्याची शक्ति मनाला असते. पार्थिव शरीरांत प्रवेश झाल्यापासून मनावर अनेक संस्कार घडूं लागतात, व ते संस्कार आपल्या सामर्थ्यानुरूप मनास विशिष्ट प्रकारचें वळण लावितात. मनास जर सुखकारक परिस्थिति व उच्च ध्येयें (ideals) प्राप्त झालीं तर मनुष्यास साऱ्या जन्मभर महत्त्वाची व श्रेष्ठ प्रतीची कामगिरी करण्याचें सामर्थ्य येतें, तेणेंकरून ज्याशीं म्हणून त्याचा संबंध घडतो त्याच्या मनास उत्कृष्ट वळण लागतें. मनाच्या अंगीं प्रत्यक्षीकरणाची व विभावनेची अद्भुत शक्ति असल्यामुळें नाना प्रकारच्या विषयांवर त्याचा अंमल चालतो, पण जेव्हां एकच पदार्थ मनाच्या सर्व शक्तींचा केंद्र होतो, तेव्हां ज्या परमात्मस्वरूपापासून त्याची उत्पत्ति झालेली असते त्याचें सामर्थ्य चैतन्यास प्राप्त होतें. सर्व शक्तिमान् परमेश्वरापासून निर्माण झालेलें चैतन्य सर्व व्यक्तींत सारखें असून त्या व्यक्ति आपले हेतु पूर्ण करण्यास अपात्र कां ठरतात, आणि एकाच उगमापासून जन्म पावून व सारख्याच शक्तींनीं संपन्न असून सर्व मनुष्यांच्या अन्तःकरणांत अखिल वस्तूंचें एकसारखें स्वरूप कां येत नाहीं, तसेंच सर्व मनुष्य आपआपले हेतु साध्य करण्यास एकमेकांस साहाय्य कां करीत नाहींत व एकाचा लाभ तोच सर्वांचा लाभ असें कां मानीत नाहींत—या प्रश्नांचा उलगडा कसा करावयाचा हें एक सामान्य मनुष्यांस अतर्क्य असें जीवितांचें रहस्य होय. यावरून हें उघड आहे कीं मनुष्याचें जीवित नाना प्रकारांनीं व्यक्त होतें. एकत्व हा त्या स्वरूपाचा पाया होय, कारण एकाच

उगमापासून म्हणजे केंद्रीभूत उत्पादक शक्तीपासून सर्व प्रकारच्या शारीर व अध्यात्म, दृश्य व अदृश्य, ज्ञात व अज्ञात–अशा शक्ति उदय पावतात. सर्व शक्तींचा कल एकाच उद्दिष्टाकडे असतो, तें कोणतें म्हणाल तर आत्मप्रतिष्ठापन किंवा अहंवृत्तीचा पुरस्कार (self-assertion) हें होय. हा हेतु साध्य करण्यांत प्राणिमात्राची उत्पत्ति, स्थिति व लय हीं संपून जातात. प्रत्येक जीवास असें वाटत असतें कीं, इतर सर्व प्राणि केवळ आपल्या गरजा पुरविण्यासाठीं उत्पन्न झालेले आहेत आणि एकट्या आपणास सुख व्हावें व इतर प्राण्यांपुढें आपली प्रतिष्ठा मिरवावी एवढ्याच करितां सर्व जग निर्माण झालेलें आहे. वास्तविक सर्व प्राणि एका अविनाशि ज्योतीच्याच ठिणग्या असून यदृच्छेनें प्राप्त झालेल्या द्रव्यांपासून अचिंत्य शक्तीच्या प्रभावानें उत्पन्न होऊन त्यास नाना रूपें, आकृति व गुणधर्म प्राप्त होतात व मानवी गणनेनें कमी-जास्त कालपर्यंत सृष्टीमध्यें संचार करितात, आणि त्याच ज्योतीमध्यें लय पावतात, व त्याच उगमापासून त्याच शक्तीच्या प्रभावानें फिरून निर्माण होऊन तेथेंच लीन होतात. अशा रीतीनें सर्व जगाची रहाटी चालू आहे व तीस उत्कृष्ट उपमा म्हटली म्हणजे पर्वतांतून वहाणाऱ्या जलप्रवाहाचीच देणें योग्य आहे. एकादा निर्झर विशाल पर्वतांत उगम पावतो आणि मार्गांत येणाऱ्या उच्चनीच प्रदेशांतून वर-खालीं वहात वहात समुद्रास मिळतो, नंतर सूर्याच्या तापानें समुद्राच्या पाण्याची वाफ होऊन अन्तरिक्षांत जाते व ती फिरून पर्जन्याच्या रूपानें प-

वेतावर पडून त्याचा दुसरा निर्झर बनतो. येणेंप्रमाणें आरंभ कोठें होतो व अंत कोठें होतो याचा पत्ता न लागतां जीविताचें चक्र सारखें चालू रहातें, आणि एकादे स्थळीं दृश्यपणें व दुसरे स्थळीं अदृश्यपणें क्षणमात्र मोठी खळबळ उडवून देतें; तथापि त्याच्या अस्तित्वाचें नियमन करणारी शास्त्रमर्यादा अज्ञातपणें संभाळून त्याचा सर्व व्यापार उदासीनपणें घडत असतो.

या जगांत प्रचलित असणाऱ्या अनंत व विविध शक्तींपैकीं एक अशी आहे कीं तिला निसर्गतः अग्रस्थान प्राप्त होतें. ही शक्ति शुभ व अशुभ या दोहोंकडेहि मनुष्यास प्रवृत्त करिते व सहचारि शक्तींस सुद्धां वळण लावण्यास समर्थ होते, आणि या सामर्थ्यामुळें हिच्या अंगीं जगत्कर्तृत्व संभवतें. ही शक्ति म्हणजे मन होय.

मनोहि जगतां कर्ता मनोहि पुरुषः स्मृतः ॥

—**योगवासिष्ठ**

म्हणजे, हें अखिल विश्व मनामुळेंच भासमान होतें, म्हणून मनच जगताचा कर्ता आहे. मनाच्या योगानें जगाचा उदय होतो, याकरितां मनाला पुरुष अशी संज्ञा देतात. हें मन कसें उत्पन्न होतें, भूगोलावर त्याचा उदय होण्यापूर्वी तें कोठें असतें आणि पार्थिवांशापासून वियोग पावल्यानंतर तें कोठें जातें—या प्रश्नांची उपपत्ति विचारी महात्म्यांनीं भिन्न कालीं अनेक प्रकारांनीं केलेली आहे. ह्या रहस्याचा उलगडा मानवी विचारानें होत नाहीं, व त्याचें विवरण प्रत्येक मनुष्यास आपल्या स्वतःच्या समाधानापुरतें मात्र विशिष्ट मार्गानें करितां येतें. जडदेहामध्यें असतांना हें कोडें सोडविण्यास

जेव्हां एकाद्याचें मन समर्थ होतें, तेव्हां इहलोकींच्या हलक्या मित्रापासून तें दूर रहातें आणि ज्या अनन्त अपार तत्त्वापासून त्याची उत्पत्ति झाली त्यामध्येंच निमग्न होऊन जातें. मग मर्त्य प्राण्यास अगम्य अशा हिमालयासारख्या पर्वताच्या माथ्यावरील एकान्त व अत्युच्च शिखरावर बसून तें परमात्मस्वरूपीं निमग्न झालेलें मन संसार-नाटकाचें निरीक्षण करीत असतें. त्या नाटकांत बतावणी करणारीं पात्रें हीं त्याचेच देशबांधव असतात व ते बांधव अज्ञानानें किंवा अभिमानानें अंध होऊन आपल्याच मनोराज्यांतील अंधकारांत चांचपडत असतात. प्रत्यक्ष आपणामध्यें समीप असणाऱ्या परमेश्वरास न जाणून देव देव करीत अनेक तीर्थें, पर्वत, गुहा इत्यादि स्थळीं ते बांधव भटकत फिरतात व परमेश्वरप्राप्तीसाठीं अनेक भोंदू गुरूंची कांस धरितात, परंतु त्यांस कांहीं देव भेटत नाहीं. मग ते बांधव निराधार होऊन आपला पोषाख, स्वभाव, व दानत देखील बदलून टाकितात, आणि भलभलते उद्योग करून एका जन्मांतून दुसऱ्या जन्मांत अशा रीतीनें जीविताचें आक्रमण करितात; पण हें बंधन तोडणें त्यांच्याशिवाय कोणाचे हातीं नसतें.

बीजापासून वृक्षाची उत्पत्ति होते आणि तें बीज त्याच जातीच्या दुसऱ्या झाडाच्या फुलापासून झालेलें असतें. एथें कार्य कोणतें व कारण कोणतें हें या क्रियेचा जो जसा विचार करील तशा विचारावर अवलंबून असतें. शिवाय दुसरींहि आनुषंगिक कारणें असतात, कीं जेणेंकरून वृक्षास पुष्पच येत नाहीं किंवा बीजापासून

वृक्षाची उत्पत्ति होत नाहीं. अशीच मनुष्याच्या मनाची स्थिति आहे. मनुष्याचा जडदेह कसा उत्पन्न होतो हें सर्वांस ठाऊक असतें, कारण पृथ्वीवरील आईबापांवर तें अवलंबून असतें. तेथेंहि एक पित्याचें बीज कालें-करून दुसऱ्या बीजाचें जनक होऊं शकतें. एक मनुष्य आपल्या आयुष्यांत अनेक कामें करितो असें वर्णन आढळतें, पण असें कोणाच्या लक्षांत येत नाहीं कीं एकच मनुष्य एकाच कालीं परस्परांहून अगदीं भिन्न व विरुद्ध देखील व्यवहार संभाळीत असतो आणि असल्या व्यवहारांचें नियमन केवळ मनाच्या समतेनेंच तो करूं शकतो. पहा, एक मनुष्य एकाच कालीं एका आईबापांचा मुलगा होतो, दुसऱ्या कोणाचा किंवा एकाद्या बहिणीचा भाऊ होतो, एकाद्या मुलाचा किंवा मुलीचा बाप होतो, एकाद्या नातवंडाचा आजा होतो; तसेंच एकच स्त्री एकाची मुलगी, दुसऱ्याची बायको, तिसऱ्याची बहीण, चवथ्याची आई, होऊं शकते. येणें-प्रमाणें प्रत्येक व्यक्तीचे नाना तऱ्हेचे संबंध होतात आणि तो मनुष्य हुशारीनें व शहाणपणानें एकाच काळीं सर्वांचा कोणी ना कोणी तरी बनून जातो. अडाणी मनुष्याचे मनांत देखील हे भिन्न व विरुद्ध व्यवहार ओळखण्याची अक्कल कशी उत्पन्न होते व ती कशी वृद्धि पावते ह्याचा कोणास चमत्कार वाटेल, पण मनुष्याची विलक्षण अवधारणाशक्ति आणि संवईचा व शिक्षणाचा परिणाम हीं लक्षांत आणिली असतां यांत कांहीं आश्चर्य नाहीं.

हे भिन्न संबंध मनुष्यकृतीचे नसतात. जीवितरूपी

नाटकांत कांहीं काल सोंगाची बतावणी करण्याकरितां शरीररूपी पोषाख चढविल्यावर मनुष्याचें मन आपली कामगिरी योग्य रीतीनें बजावण्याकरितां आपल्या बरोबर कांहीं वृत्ति घेऊन येत असतें. त्या मनोवृत्ति येणें प्रमाणें आहेतः—(१) आदर (२) अनुराग (३) भय (४) औदासिन्य (५) क्रोध (६) द्वेष. मनाच्या चरित्रास आरंभ झाल्यापासून ज्या वृत्तीस अधिक उत्तेजन मिळतें ती अतिप्रबळ होते आणि भूगोलावरील मनाच्या कामगिरीस निराळेंच वळण देते व संगतीप्रमाणें प्रत्येक मनोवृत्तीचें पोषण होतें. तसेंच ह्या मनोवृत्तीपासून कांहीं वासना व मनोवेग उत्पन्न होतात आणि त्या वासनांचा व वेगांचा जोर अथवा दौर्बल्य देखील परिस्थितीवर अवलंबून रहातें. ज्या मूल प्रकृतीपासून जीवित निर्माण होतें व जी प्रकृति जीविताचें बीज मानिली जाते, ती जर प्रबल असेल, तरच वर सांगितलेल्या मनोवृत्तींस यथेष्ट संचार करण्यास वांव सांपडतो. हें बीज म्हणजेच जीवात्मा होय. जीवात्म्याचा उगम कांहींहि असो, तो निर्माण झाला तरच निराळें मन किंवा निराळी व्यक्ति संभवते. एकाद्या इमारतीमध्यें अनेक भिंती घातल्या असतां, एका आकाशाचे किंवा स्थलाचे जसे अनेक विभाग होतात, त्याप्रमाणें जीवात्मभावामुळें एक मन अनेक मनांपासून विभागलें जातें. हा जीवात्मभाव ज्या मानानें समृद्धीस किंवा विलयास पावतो, त्या बरहुकूम अनुक्रमें मनाचें स्वतंत्र अस्तित्व स्थापित होतें किंवा मनच परमात्मस्वरूपांत निमग्न होऊन जातें. हा जीवात्मभाव जर अन्तःकरणांत प्रबल

झाला आणि जन्मकालीं व नंतर त्याचा योग्य परिपोष झाला, तर त्या मनुष्याचें मन प्रपंचांत गढून जातें, आणि प्रत्येक गोष्टींत त्यास सुखदु:खाचें भान होऊं लागतें; मग अहंकारानें अंध होऊन व प्रत्येक क्षणीं सुखदु:खांनीं व्याप्त होऊन भूगोलावरील त्याच्या चरित्राची समाप्ति होते. उलटपक्षीं हा जीवात्मभाव जर दुर्बल झाला, तर स्वतंत्र अस्तित्वाची भावना नष्ट होते आणि त्या मनुष्यास असें वाटूं लागतें कीं आपण परमात्म्याचाच एक अंश आहों. अशी जर एकदां मनाला जाणीव झाली, तर तो मनुष्य अशाश्वत जगाकडे सर्वदा उदासीनपणेंच पाहील.—

न केचन जगद्भावास्तत्त्वज्ञं रंजयन्त्यमी ॥
नागरं नागरीकांतं कुग्रामललना इव ॥

—वार्तिक

याचा अर्थ असा कीं—शहरांतील पुरुषास खेडेगांवची स्त्री जशी आवडत नाहीं, तद्वत् तत्त्वज्ञ पुरुषाचें मन जगांतील कोणताहि पदार्थ पाहून रममाण होत नाहीं. ज्ञानसंपन्न पुरुषाच्या मनाचा समतोलपणा कोणत्याहि गोष्टीनें ढळत नाहीं. अशा पुरुषाला प्रत्येक वस्तु जीविताच्या लाटेंतील बुडबुड्याप्रमाणें वाटेल, आणि संपत्तिं प्राप्त झाली असतां गर्वानें फुगून न जातां व विपत्ति आली असतां उद्विग्न न होतां प्रशान्त मनानें आयुष्याची मर्यादा असेल तोंपर्यंत भूगोलावर आपला काल घालवील. ज्या परमात्मस्वरूपाच्या बुडबुड्याप्रमाणें सर्व वस्तु आहेत त्याचेंच भान सर्वदां त्या पुरुषास राहील. तेव्हां, प्रपंचांत सर्व काल निमग्न असणें व आत्मज्ञाना-

च्या योगानें पूर्णपणें उदासीन रहाणें—या ज्या दोन अन्तिम अवस्था आहेत त्यांच्या दरम्यान अशा अवस्था आढळून येतात कीं त्यांमध्यें प्रपंचोन्मुखता व औदासिन्य यांचें अनेक प्रमाणानें मिश्रण झालेलें असतें. जगताचें किंवा जीवात्म्याचें विस्मरण झालें असतां जें अपूर्व सुख होतें, तें सुख दिवसाच्या चोवीस तासांत कांहीं कालपर्यन्त सुद्धां होत नाहीं अशी एकहि अवस्था नाहीं, कारण असें विस्मरण जर न घडेल तर शरीराचा व चैतन्याचा संबंधच रहाणार नाहीं. ,प्राण्याच्या जीवितास आनंद अवश्य आहे. कांहीं लोक स्वस्थ बसण्यांत किंवा विश्रान्तीमध्येंच आनंद मानितात, कांहीं श्रृंगारांत व इष्कांत, कांहीं नानाप्रकारच्या उद्योगांत, बहुतेक लोक तर द्रव्याशेची तृप्ति करण्यांत सुखप्राप्तीचा यत्न करितात. अशा रीतीनें कोणत्या तरी प्रकारानें जनसमाज सुखलाभाची इच्छा करोत, अखिल प्राण्यांचें निदानचें सुखसाधन निद्रा होय, कारण निद्रा ही शरीरापेक्षां मनासच अधिक विसांवा देते. जर निद्रेमध्यें मनास विश्रान्ति प्राप्त झाली नाहीं, तर स्वप्नें पडतात. स्वप्नें देखील अनेक प्रकारचीं असतात. कांहीं कांहीं स्वप्नें शान्तिप्रद असून त्यांपासून आनंद होतो, कांहीं स्वप्नांत सांसारिक चिन्ता व काल्पनिक दुःखें भरलेलीं असतात व त्यांपासून, जागृतावस्थेंत संसारापासून होणाऱ्या पीडेपेक्षां, अधिक पीडा मात्र होते. योग्य रीतीनें कळकळीचा प्रयत्न केला तरच जागृतींत किंवा स्वप्नांत निर्विकार शान्तीचा लाभ होतो. ही शान्ति संपादन करण्याकरितां प्रपंचाचा त्याग करून अरण्यांत

जाण्याची गरज नाहीं, किंवा ज्या स्थितींत आपणास जन्म आला असेल त्या स्थितींतील कर्तव्यकर्माचा त्याग करणें नलगे, किंवा ज्यास प्रापंचिक उद्योग म्हणतात त्यांतून क्षणभर देखील मन काढून घेण्याची आवश्यकता नाहीं. अशा स्पृहणीय शान्तीचा लाभ हवा असेल तर फक्त मनास चांगलें वळण द्यावें, ज्यास सुशिक्षण म्हणतात तें संपादावें, थंडपणा ज्याला समजतात तो सर्वकाल अंगीं आणावा, जीस कुलीनतेचा किंवा सौजन्याचा परिणाम मानितात अशा कलेमध्यें निष्णात व्हावें—कोणी कितीहि चेतविलें तरी मनाची समता कधींहि ढळूं देऊं नये, किंवा कांहीं काल हलकट लोकांशीं संबंध आला असला तथापि त्यांची बरोबरी करून हलकटपणा करूं नये. चित्ताची शुद्धि कायम राखण्याकरितां हलकट लोकांशीं संबंध होईल तितका थोडा आणावा, कारण मनाची घटनाच अशी आहे कीं दोन मनुष्यांचा परस्परसंबंध जडला असतां एकाचा दुसऱ्यावर कांहीं तरी संस्कार घडलाच पाहिजे, तो दुसरा अगदींच निष्क्रिय असेल तर मात्र गोष्ट निराळी. याकरितां विद्वान् लोक अशिक्षितांपासून सर्वदा दूरच रहाण्याचा प्रयत्न करितात, धार्मिक लोक अधार्मिकांचा सहवास करीत नाहींत, कर्तव्यदक्ष व निरपराधी मनुष्यें दुष्ट माणसांचा प्रसंग टाळतात, आणि बडे लोक जनसमाजाशीं शारीर किंवा मानसिक संबंध वर्ज करितात, कारण ते असें समजतात कीं, सामान्य जनांचें रक्त पिढ्यानुपिढ्या अशुद्धच रहातें व तें शुद्ध होण्यास योग्य परिपोषण मिळत नाहीं आणि त्याचे अंगीं मन

कह्यांत ठेवण्याजोगें सौजन्यहि नसतें. वास्तविक पहातां, एका विशिष्ट जातींत किंवा कुटुंबांत मनाचे उत्कृष्ट गुण दृष्टीस पडावे असा भेदभाव मनुष्याचे जन्मापूर्वी मनाचें नियमन करणाऱ्या शक्तींमध्यें मुळींच नसतो.

भिकाऱ्याचि वेषें गुरुत्वासि पावे ।
प्रतिष्ठा शरीरा मनानेंचि धांवे ॥

या वचनांतील सत्यता सर्वत्र प्रतीतीस येते. जीविताच्या पाहिजे त्या अवस्थेमध्यें आपल्या कुलास व जातीस भूषविणारीं मनें उत्पन्न होतात, तसेंच कलंक लावणारींहि निर्माण होतात. हा विरोध म्हणजे भूगोलावरील चालक नियमच समजला पाहिजे. अंधकाराशिवाय प्रकाशाची किंमत कळत नाहीं, बेरंगी वस्तूशिवाय रंगाला कोणी विचारीत नाहीं, अज्ञानाशिवाय सुशिक्षणाला महत्त्व नहीं, अशक्तपणाशिवाय बलाची आवड होत नाहीं, स्त्रीशिवाय पुरुष योग्यतेस चढत नाहीं, एकटा पुरुष अगदीं फुकट म्हणून स्त्रियांची योग्यता वढते. भूलोकीं मनाची श्रेष्ठ स्थिति प्राप्त होण्यास हा जो विरोधाचा किंवा द्वैताचा नियम सांगितला तो पूर्णपणें लक्षांत आणून कह्यांत ठेविला पाहिजे, म्हणजे त्यामुळें आपला विचार किंवा आचार बिघडूं देतां कामा नये, आणि सृष्टीचा अव्याहत क्रम चालण्याकरितां परस्परविरुद्ध वस्तु अवश्य आहेत या सिद्धान्ताची बालंबाल खात्री झाली पाहिजे.

मनःकृतं कृतं राम । न शरीरकृतं कृतम् ॥

—**योगवासिष्ठ**

म्हणजे, जें कृत्य मनःपूर्वक केलें त्यालाच आपण कृत्य

केलें असें म्हणावयाचें, केवळ शरीराकडून जी क्रिया घडली ती आपल्याकडून घडली असें म्हणतां येत नाहीं. अनेक पंडितांचीं मनासंबंधी अशींच वचनें आहेत. तीं अशीं कीं—मनाची शक्ति अशी विलक्षण आहे कीं, बसल्या जागीं स्वर्गाचें पाताळ व पाताळाचा स्वर्ग तें करूं शकतें. चांगलें किंवा वाईट असें जगांत कांहींच नाहीं, कारण तें ठरविणारें मन होय. ज्या उद्देशानें पदार्थ निर्माण झाले आहेत, तो उद्देश एकीकडेच राहून मन त्यांना पाहिजे तें रंगरूप चढवितें. अशुद्ध अथवा अपवित्र कांहींच नाहीं; जो एकादी वस्तु अशुद्ध किंवा अपवित्र मानितो त्यालाच ती तशी दिसते. धर्मशास्त्रांत हेंच मत मान्य केलेलें आहे. जेव्हां एकादा मनुष्य कांहीं एक क्रिया करण्याचें मनांत आणितो व ती जाणून बुजून सिद्धीस नेतो, तेव्हांच ती क्रिया केल्याबद्दल त्यास जबाबदार समजतात.

अशा रीतीनें विचार करितां सकल सृष्टीचें व विशेषतः मनुष्याच्या नशिबाचें कर्तृत्व मनाकडेच येत असूनहि, तें मन आपणास इतकें क्षुल्लक कां मानितें, अग्नितेजापासून स्फुलिंगाप्रमाणें, परमात्म्यापासूनच आपली उत्पत्ति झाली आहे ही गोष्ट तें कां विसरतें व आपल्याच कल्पनातरंगांमध्यें सर्वदां गुंग कां रहातें, साक्षात् परमेश्वरापासून जन्म पावल्यामुळें प्राप्त झालेल्या उच्च स्थानापासून तें आपणास भ्रष्ट कां करितें आणि देहादि नश्वर वस्तूंची बरोबरी करून आपली योग्यता कां कमी करून घेतें—अशा प्रश्नांचा बारकाईनें शोध करणें अवश्य आहे.

प्राचीन ऋषींनीं असें ठरविलें आहे कीं, एका ज्योतीपासून जसे असंख्यात दीप प्रज्वलित होतात, तशा भिन्न भिन्न मनोरूप व्यक्ति सर्वव्यापक परमात्म्याच्या चिदाकाशापासून निर्माण होतात. आपण व्यवहारांत असें पाहतों कीं, मनुष्य वयांत येऊन जाणता झाल्याशिवाय अमक्या आईबापापासून आपण झालों हें देखील ज्ञान त्याला होऊं शकत नाहीं. त्याचे आईबाप कितीहि थोर कुळांतील असोत, त्याचा जन्म कितीहि उच्च स्थितींत झालेला असो, मनुष्यजातीची उन्नति किंवा अवनति करण्याचे कितीहि प्रसंग त्याला आलेले असोत—त्याची थोरवी किंवा उच्च पदवी त्याला योग्य रीतीनें समजून देईपर्यन्त आणि अनेक वर्षें उत्कृष्ट शिक्षण मिळून त्याची योग्यता त्याला कळेपर्यन्त—कमी प्रतीच्या देशबांधवांप्रमाणेंच आपल्या योग्यतेसंबंधानें तो अज्ञान रहातो, परिस्थितीविषयीं अंध असतो, आणि हलकट लोकांच्या संगतीनें हलकट स्थितींतच लोळत पडतो. आपले आईबाप थोर आहेत, तेव्हां आपली पदवीहि श्रेष्ठ आहे ही जाणीव एकदां त्याला झाल्याबरोबर आपल्या मित्रांपेक्षां व अनुयायांपेक्षां आपण वरच्या दर्जाचे आहों असें त्यास वाटूं लागतें. आपल्या हातून काय काय होण्यासारखें आहे तें त्यास कळूं लागतें आणि परमेश्वरानें आपल्या अंगीं ज्या ज्या शक्ति निर्माण केलेल्या आहेत त्यांचा पूर्ण उपयोग करण्यास तो झटूं लागतो.

ही स्थिति साध्य होण्यास जें शिक्षण हवें आहे तें संपादन करण्यास बहुत काल व श्रम अवश्य आहेत,

पण उंच पर्वतावर चढणाऱ्यास कांहीं कालानन्तर जसें शिखर नजीक दिसूं लागतें, तसें अनेक वर्षे अध्ययन व दीर्घ प्रयत्न केल्यानन्तर त्याचीं गोड फळें एकदम नजरेस येऊं लागतात. अशीच मनाची स्थिति आहे. अचिंत्य शक्तीच्या प्रभावानें आपल्या सर्वव्यापक जनकापासून जेव्हां मनाचा वियोग होतो, तेव्हां आपलें सामर्थ्य व स्वरूप जाणण्यास त्याचे अंगीं योग्यता रहात नाहीं. आपण क्षीण, अशक्त व निराधार आहों असें त्यास भासूं लागतें आणि क्षणिक संकल्पविकल्पांनीं ग्रस्त होऊन, आपल्या कष्टमय जीविताचें देखील त्याला ओझें वाटूं लागतें. भूगोलावरील आपला मार्ग क्रमण्यासाठीं ज्या पार्थिव शरीराचा आश्रय मन करीत असतें त्यापासून देखील त्याची संसारोन्मुखता व दुःखें यांचीच भरती होते. सृष्टीचें कार्य चालण्यास शरीर अत्यंत अवश्य आहे आणि त्यावांचून मन कांहींएक करूं शकत नाहीं. तथापि जर शरीरास नसतें महत्त्व दिलें तर अन्तर्यामीचें सत्त्व शोषून जाण्याची भीति रहाते; बरें जर शरीराची अनास्था केली आणि त्यामुळें त्याचा नाश झाला, तर त्याचे परिणाम मालकास भोगावयास लागून शक्य तितकें परहित साधण्याचा मार्गच अजीबात बंद पडतो. तेव्हां अडचण काय ती एवढीच आहे कीं, शरीराचें प्रस्थ कोठवर माजवावयाचें? याची अशी मर्यादा ठरवावयाची कीं त्या मर्यादेपलीकडे शरीराची प्रतिष्ठा चालविली तर त्याचा अमरबंधु जें चैतन्य त्याचा हटकून नाशच होईल. समतोलपणा राखिला असतां, उत्कृष्ट पद्धतीनें चाललेल्या इतर वस्तुस्थितीप्रमाणें, शा-

रीर व चैतन्य यांस आपआपली खरी स्थिति कळूं लागेल व परस्परांमध्यें विरोध नाहीं असें अनुभवास येईल, आणि एकाचें कल्याण तेंच दुसऱ्याचें कल्याण याची जाणीव होईल, तर जी मर्यादा हवी आहे ती सहज ठरेल व दोहोंचा जुटीनें कारभार चालून दोघांचें कायमचें कल्याण होईल.

पृथ्वीपासून परंपरेनें होणाऱ्या अनेक कणांपासून शरीर बनतें व ज्यांस पुरुष व स्त्री असें म्हणतात अशा शक्तींच्या क्रियेनें शरीर अस्तित्व पावतें. अशा रीतीनें एकत्र झालेल्या परमाणूंपासून जी आकृति उदयास येते, तिजमध्यें हजारों स्नायु, अस्थि, मज्जातंतु, नाड्या व मांसपिंड असतात, पांच ज्ञानेंद्रियें व पांच कर्मेंद्रियें असतात, अन्तर्बाह्य शारीरव्यवस्था रहाण्यास पांच वायु असतात आणि या सर्वांवर अनेकशक्तियुक्त चैतन्याचें अधिष्ठान असतें. शिवाय, ज्या देवतेस महाशय लोक आत्मा, अमर चैतन्य, आकाश, चिद्रूप असें म्हणतात, त्याच्या सर्वव्यापक निष्क्रिय प्रकाशाच्या आश्रयानेंच हें मन रहातें.

निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरंजनम् ।

येणेंप्रमाणें या प्रकाशाचें वर्णन आढळतें. कारण सर्व लोकांस आपल्या प्रकाशानें उद्योग करण्यास समर्थ करून स्वतः अलिप्त रहाणाऱ्या सूर्याप्रमाणें हा आत्मा तदन्तर्गत विविध शक्तींस स्वसामर्थ्यानें उद्योग करण्यास उद्युक्त करितो.

प्रकरण ३

बाल्यतारुण्यादि अवस्था

बालस्तावत्क्रीडासक्तस्तरुणस्तावत्तरुणीरक्तः।
वृद्धस्तावच्चिन्तामग्नः परे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः ॥१

—शंकराचार्य

(आर्या)

बालपणीं तंव क्रीडेमाजीं आसक्त तरुण ललनेशीं ॥
चिन्तामग्न सदा तो वृद्धपणीं कधिं न सक्त परमेशीं ॥१

प्रकरण ३

बाल्यतारुण्यादि अवस्था

मातेच्या उदरामध्यें नऊ महिने बंदिवासांत घालवि- ल्यानंतर सर्वावयवसंपूर्ण, रूपानें सुंदर व पृथ्वीवरील जीवयात्रेस अवश्य अशा इंद्रियसामग्रीनें संपन्न अशी मनुष्याची आकृति बाहेर पडते. नऊ महिने उदरांत असतांना प्राण्यास अति दुःख होतें आणि ह्या अनुभवा- चा उद्देश जणूं काय असा दिसतो कीं, जीवात्म्यानें आपलें अमरत्व व स्वस्वरूप विसरून जाऊन भूगोलावर असेतोंपर्यन्त क्षुद्र व निराधार देहामध्येंच सारा जन्म- भर बुडून जावें किंवा प्राचीन आर्यांच्या मतांप्रमाणें पूर्वजन्मकृत अपराधांच्या व पापांच्या क्षालनाकरितां अनेक यातना भोगाव्या आणि त्या दुःखांची विचारणा करावी. चमत्कारिक व अद्भुत गोष्टी ऐकल्या म्हणजे ज्याला त्याला परम आश्चर्य वाटतें, परंतु नित्य क्षणो- क्षण स्त्रीपुरुषांचा साहजिक संबंध घडून पुढें जो परि- णाम होतो त्यापेक्षां अधिक चमत्कार कोणताच नाहीं, व हा परिणाम सुखदुःखांचे प्रसंगाशिवाय कोणाचे ल- क्षांत सुद्धां येत नाहीं. असें पहा कीं, एका साध्या व साहजिक क्रियेनें मनुष्याकृति असा जीव निर्माण होतो कीं तो आत्मा व बुद्धि यांनीं सुसंपन्न होऊन त्याच्या- मध्यें जें अध्यात्म बल उत्पन्न होतें, त्याची योग्य जोपासना केली असतां सर्वशक्तिमान् परमेश्वराचे जवळ जवळ सामर्थ्य त्या जीवाच्या अंगीं येऊं शकतें. सृष्टी-

तील वनस्पतींमध्यें लहानसें बीज असतें, पण त्यांत अशी शक्ति प्रादुर्भूत होते कीं, शेंकडों वर्षें किंबहुना युगेंच्या युगें टिकणारें असें झाड बनतें, व मोठ्या काळजीनें व युक्त श्रमानें वाढविलेल्या आकृतींचे पुढें अत्यन्त तेजस्वी व रमणीय वृक्ष बनतात.

मानवी शरीरामध्यें मर्यादित शक्ति असतात. मनुष्याच्या वजनाच्या अर्धें वजन त्यास उचलण्याची मारामार पडते, पण आपला देह सहज उचलून वाटेल तिकडे वागविण्याचें सामर्थ्य त्याला असतें. मनुष्याच्या मेंदूमध्यें मनाचें अधिष्ठान असतें व त्या मेंदूंत अपरिछिन्न कल्पनाशक्ति, निर्णायकशक्ति व ग्राहकशक्ति असतात, तथापि स्वतःचें ज्ञान होण्याची योग्यता त्याला नसते. शरीरामध्यें असणारीं पांच ज्ञानेंद्रियें जरी बाह्यतः केवल पार्थिवरूपी साधनें दिसतात, तरी त्यांच्यामध्यें शब्द, स्पर्श, रूप, रस, गंध यांचें परिज्ञान होण्याची शक्ति असते. अशा सशक्तिक देहास प्रथमतः कांहीं वर्षें तान्हेंपण व बाळपण या परस्वाधीन स्थितींमध्यें काढावीं लागतात. विशेषकरून या स्थितींमध्यें व बहुतेक सर्व जन्मभर शरीराची वाढ आणि जीवित देखील तीन कारणांवर अवलंबून असतें:—

(१) नाजुक व लहानग्या देहाची जोपासना.

(२) अन्न.—हें अन्न योग्य नसलें तर देहाचा व मनाचा वियोग तत्काल होतो.

(३) देहास संचार करावी लागणारी बाह्य परिस्थिति.

आतां ही गोष्ट निर्विवाद आहे कीं, पूर्व शिक्षण व बाह्य परिस्थिति यांचा जीवितावर जितका परिणाम घडतो तितका शरीर जन्म पावलेल्या कुलाचा मुळींच घडत नाहीं. ही गोष्ट स्पष्ट समजण्यासाठीं आपण असें पहावें कीं, उपजल्यापासून धारणाशक्ति प्राप्त होईपर्यन्त जर एकाद्या मुलास आईबापापासून वेगळें केलें व परकीय दंपतीच्या स्वाधीन करून हेच खरे आई-बाप अशी त्याची समजूत केली, तर खऱ्या आई-बापावर जितकी त्याची ममता व श्रद्धा बसली असती तितकी या नवीन आई-बापावर बसेल यांत संशय नाहीं. हीच गोष्ट तिर्यग्योनीसहि लागू पडते. मनुष्य वयानें मोठा झाल्यावर त्याच्या अनेक ओळखी होतात आणि त्यांवर त्याची ममता व विश्वास कमी-जास्त प्रमाणानें बसतात; परंतु दीर्घ कालाच्या संवईनें हा विश्वास दृढ झाल्याशिवाय, त्या मित्रांची आणि त्याची ताटातूट झाली असतां त्याच्या मनाचा समाधानवृत्तीवर फारसा परिणाम घडणार नाहीं. तसेंच जन्मास आल्याबरोबर जर एकादें मूल त्याच्या आई-बापापासून दूर केलें आणि दुसरेंच एकादें मूल आई-बापांना नकळत त्याचे जागीं ठेविलें तर आपल्या मुलाप्रमाणेंच परक्या मुलावर त्यांची ममता जडेल यांत शंका नाहीं. आपण आणखी एक उदाहरण घेऊं. समजा, कीं एकाद्या पितापुत्रांचा किंवा दोघां जिवलग मित्रांचा फार दिवस वियोग होऊन ते प्रवास करूं लागले, आणि वाट चालत असतां एका धर्मशाळेंत दोन खोल्यांत उतरले, पण परस्परांस स्नेहसंबंध मुळींच माहित नाहीं. रात्रीं एका खोलींत भयंकर

आरोळी ऐकूं येऊन शेजारच्या खोलींत निजलेल्याची झोंपमोड होते. स्नेहसंबंध माहीत नसल्यामुळें निजलेल्या मनुष्यास शेजारच्या मनुष्याची कींव न येतां उलट त्याची पीडा होऊं लागते, आणि धर्मशाळेच्या व्यवस्थापकानें त्या मनुष्यास घालवून द्यावें अशी तजवीज करण्यास तो चुकत नाहीं. पण दुसरे दिवशीं सकाळीं परस्परांचा स्नेहसंबंध कळल्याबरोबर दोघांची मनोवृत्ति अगदीं बदलून जाते व रात्रीं मदत न केल्याबद्दल परस्परांस दुःख होतें.

यावरून असें सिद्ध होतें कीं, उपजल्यापासून मरेपर्यंत मनुष्याच्या मनास जी कांहीं आवड नावड उत्पन्न होते ती खऱ्या स्थितीमुळें किंवा निसर्गसिद्ध वृत्तींमुळें होत नसून, फक्त प्रासंगिक शिक्षणाचेंच तें फल होय. बाळपणीं पुरेसें अन्न व यथेच्छ झोंप एवढ्या गरजा पुरविल्या म्हणजे सुखास पारावार नाहीं. तथापि जागेपणीं बालकाच्या अन्तःकरणावर असे संस्कार घडत असतात कीं, त्यांचा अंमल त्याच्या सर्व चारित्रावर घडतो. या अवस्थेमध्यें—ज्ञान अज्ञान, खरें खोटें, घाण स्वच्छता, सुंदर कुरूप—यांनें भान त्यास मुळींच असत नाहीं आणि भय म्हणजे काय याची कल्पनाहि नसते. म्हणून या अवस्थेस निरुपाधिक स्थिति म्हणणें योग्य आहे. बालक अगदीं निरुपद्रवी व निराधार असल्यामुळें, बाह्य संस्कारांचा परिणाम या कालीं फारच घडतो आणि त्याचें भविष्यत्कालीन कल्याण किंवा अकल्याण या संस्कारांच्या जोरावर व स्वरूपावर अवलंबून असतें. प्रौढ मनुष्यास त्याच्या कृत्यांबद्दल जबाबदार समज-

तात, पण त्याच्या चरित्राच्या आरंभीं त्याच्या खुषी-वांचून जें शिक्षण किंवा जो समागम घडला असेल, त्यावर हीं कृत्यें बहुतेक अवलंबून असतात ही गोष्ट कोणाच्या लक्षांत देखील येत नाहीं. दुष्टपणा किंवा पाप यानें ज्ञान सुद्धां मुलांस कधीं होऊं देतां उपयोगी नाहीं; तीं वयांत आल्यावर जेव्हां त्यांचें शील बनेल व सुसंस्थापित होईल, तेव्हां मात्र वाईट गोष्टी त्यांच्या कानावर आल्या तरी फारसें नुकसान होणार नाहीं, कारण त्या वेळीं त्यांस अक्कल येते, शिवाय वाईट गोष्ट मुळींच टाळणें या जगांत तरी अशक्य आहे. जे लोक मुलांचीं मनें दुष्टपणाकडे व हलकटपणाकडे प्रवृत्त करितात त्यांजवर मुलांच्या पुढील कृत्यांबद्दल सर्व जबाबदारी येऊन पडते, तसेंच मुलांस चांगलें वळण लावून जो त्यांचा आयुष्यक्रम सुखकर व सफल करितो तो प्रतिष्ठेस पात्र होतो. बहुतेक व्यक्तींविषयीं असें म्हणावें लागतें कीं, लहानपणीं मुलांना वळण लावून ज्यांनीं उत्कृष्ट कामगिरी केली असें मानितात, तेच पुढें त्या मुलांचे हाडवैरी बनतात असें घडून येतें, आणि हा एक सृष्टींतील अद्भुत चमत्कार नजरेस येऊन, ईश्वर हव्या त्या शक्तींचा पाहिजे तो उपयोग करून घेतो हें तत्त्व सिद्ध होतें.

कुमार व पौगंड या अवस्था संपून किशोर स्थिति प्राप्त झाली असतां हळू हळू समंजसपणा उत्पन्न होऊन शरीराची वाढ होऊं लागते आणि त्याबरोबर पदार्थांचें प्रत्यक्ष ज्ञान अधिकाधिक होऊं लागतें. ह्याहि अवस्थेमध्यें संगतीच्या व शिक्षणाच्या मानानें चांगले

किंवा वाईट गुण अंगीं जडतात आणि मनुष्य मोठा झाल्यावर जरी बाह्य गोष्टींचा परिणाम कमी कमी होत जातो, तरी निर्भेद्य अन्तःकरणावरहि कांहीं तरी संस्कार घडल्याशिवाय रहात नाहीं. याकरितां साधुपुरुष असें म्हणतात कीं, मनुष्याचें कल्याण किंवा अकल्याण केवळ समागमावर अवलंबून असतें, आणि एका व्यक्तीस दुसरीपासून जसा केवळ स्पर्शानें एकादा रोग जडतो, तसा एक मनुष्य दुसऱ्या मनुष्याच्या शुभ किंवा अशुभ वागणुकीचें अवश्यमेव अनुकरण करितो.

या कारणांकरितां सुधारलेले लोक अशिक्षित लोकांचा सहवास चुकवितात, ईश्वरनिष्ठ पुरुष दुष्टांची संगति टाळतात आणि कुलीन लोक हलकट मनुष्यास दूर करितात. वास्तविक पहातां, आजपर्यन्त जें पाप म्हणून लोक मानीत आले आहेत, त्याचें निर्मूलन झाल्याशिवाय किंवा सदाचारी लोकांनीं अशा पापाचा अव्हेर केल्याशिवाय, देशांतील पुष्कळ लोक देखील उत्तम प्रकारचे व परिपूर्ण होण्याचा संभव नाहीं, मग एकंदर मनुष्यांची गोष्ट तर बोलावयासच नको.

उत्तम प्रकारचे शारीरिक, मानसिक व अध्यात्म उद्योग पुढील आयुष्यक्रमाचा पाया सुप्रतिष्ठित करण्यांत किशोरदशा घालवावी म्हणजे दुसऱ्याच्या आधारावरच रहाण्याची संवय कमी होत होत आत्मविश्वासाचा प्रभाव दिसूं लागतो. ही दशा संपल्यावर यौवनावस्थेस आरंभ होतो. कुमारदशेंत मनुष्य अगदीं निराधार असतो म्हणून या अवस्थेंत दुसऱ्यानेंच त्याचें अत्यंत काळजीनें पोषण केलें पाहिजे. पौगंड व किशोर

या अवस्थांमध्यें सुशिक्षण संपादावें आणि आत्मविश्वासाचा पाया बसविला पाहिजे.. या अवस्थांचें निर्णायक असें पुढील वचन आहे.—

(श्लोक)

कौमारं पंचमाब्दान्ते । पौगंडं दशमावधि ॥
कैशोर मापंचदशात् । यौवनं तु ततः परम् ॥ १

—योगवासिष्ठ

म्हणजे, पांच वर्षांचें वय होईपर्यन्त कुमारावस्था, दहा वर्षेपर्यन्त पौगंडावस्था, पंधरा वर्षेपर्यन्त किशोर अवस्था आणि तदनंतर यौवनावस्था. ही यौवनावस्था प्राप्त झाली म्हणजे निराळ्याच मार्गाचे आक्रमणास आरंभ होतो. कुमारदशेंत प्रबल विकार म्हणजे अन्नाची वासना व ती तृप्त झाल्यावर जी लहर येईल किंवा जो छंद लागेल त्याप्रमाणें वागण्यांत मौज वाटते. पौगंड व किशोर अवस्थांमध्यें क्षुधाशान्तीपेक्षां खेळण्यांतच अतिशय सुख होतें व या अवस्थांमध्यें जर योग्य काळजी घेतली नसेल किंवा परिपोषण नीट झालें नसेल, तर यौवनावस्थेमध्यें कोणा तरी स्त्रीची किंवा पुरुषाची मैत्री करण्यांत जीवितार्चें सर्वस्व आहे असें वाटूं लागतें. या दशेंत सर्व इंद्रियांची व शक्तींची पूर्ण वाढ होत जाते व पुढील मार्ग रेखण्यांत आणि जीवितकर्तव्यता साध्य करण्यांत मन गुंतून रहातें. तारुण्यांत जी तयारी होते तीच प्रौढपणीं कायम होऊन परिपक्व स्थितीस पोहोंचते.

बहुतकरून असें पहाण्यांत येतें कीं, जन्मापासून उत्तम शिक्षण मिळाल्यामुळें कांहीं बुद्धिमान् मनुष्यें आपल्या तारुण्याचा व उमेदीचा असा उत्कृष्ट उप-

योग करितात कीं, तेणेंकरून त्यांची प्रतिष्ठा वाढून साऱ्या जन्मभर त्यांच्या बांधवांस व इष्टमित्रांस सुखच प्राप्त होत जातें. भूलोकीं बुद्धि, मान्यता, संपत्ति, अधिकार वगैरे ज्या गोष्टी स्पृहणीय वाटतात त्यांचा लाभ होणें ज्यांच्या नशिबीं येतें त्या मंडळींत असे बुद्धिमान् पुरुष क्वचित् आढळण्यांत येतात. ज्या आईबापांस जीवनकलह मोठा दुर्घट वाटला असेल व ज्यांच्या अंगीं त्या कलहांतून पार पडून टुमटुमित रहाण्याचें सामर्थ्य आलें असेल अशाच आईबापांच्या पोटीं असले बुद्धिमान् पुरुष निपजूं शकतात. अगदीं प्राचीनकाळापासून ह्या काळापर्यन्त सर्व देशांत मनुष्यमात्राचें निरीक्षण निष्पक्षपातपणें केलें असतां, ज्या ज्या अवस्था मनुष्यास श्रेष्ठ व विलोभनीय अशा वाटतात, त्या अवस्थांमध्यें अशी बुद्धिमत्ता सांपडणें कठीण आहे. शिवाय, विलक्षण प्रतिभा अथवा प्रज्ञा उत्पन्न होण्यास कांहीं विशिष्ट प्रकारचीं नैसर्गिक अथवा प्रासंगिक कारणेंच अवश्य आहेत, आणि हें एक जीविताचें अद्भुत रहस्य असून त्याचें विवरण मानवी शक्तीबाहेरचें काम आहे. प्रज्ञावान्, महाशय किंवा विजयसंपन्न पुरुषांच्या मुलांस मित्रमंडळीच्या उपयोगीं पडण्याचे किंवा त्यांच्यामध्यें प्रतिष्ठा मिळविण्याचे प्रसंग पुष्कळ येऊं शकतील आणि मनाच्या दुर्बलतेमुळें व पूर्वविचाराच्या अभावामुळें आपल्या स्नेहीसंबंध्यांस ते विनाशाच्या पंथास नेऊं शकतील. परंतु अशीं मुलें आईबापांच्या योग्यतेचीं झालीं किंवा निदान आईबापांस शोभतील अशीं झालीं—हीं उदाहरणें इतिहासांत क्वचित् आढळतात.

हीच गोष्ट राष्ट्रांस व जातींस (races) लागू पडते, कारण जाति व राष्ट्रं झालीं तरी व्यक्तींचेच समुदाय असतात. भूलोकावरील अशा चमत्कारिक स्थितीचा उलगडा हाच आहे कीं, मनुष्यास अवगत असलेल्या इतर नैसर्गिक किंवा रासायनिक शक्तींप्रमाणेंच, प्रज्ञावान् अथवा प्रतिभासंपन्न महात्मे लोक अदृश्य वेगानें प्रचलित होणाऱ्या अनेक शक्तींचींच कार्यें असतात, किंवा पुनर्जन्माच्या मताप्रमाणें कांहीं स्वतंत्र मनोदेवता जगाचें रहाटगाडगें चालविण्यासाठीं निर्माण झालेल्या असतात व निरनिराळीं रूपें धारण करून त्या देवता मनुष्यसमाजास सामान्यपणें पूर्ण अवस्थेस पोहोंचवितात आणि मनुष्यांमध्यें पुनर्जन्म घेण्यांत त्यांस विशेष प्रकारचा आनंद वाटत असतो. तेव्हां या चमत्काराचें विवरण कांहींहि असो, मनुष्यापुढें जसा प्रकाश पडेल तसें वस्तुदर्शन होतें आणि व्यवस्थितपणें मर्दानी प्रयत्न केला असतां पाहिजे त्या कामांत साध्य असेल तर जय मिळतो यावरून असें दिसतें कीं, मानवी सुख व पूर्णता हीं जर साध्य असतील तर तारुण्यामध्यें ज्या उमेदीचा व साहसाचा विकास होण्यास आरंभ होतो त्यांच्याच प्रभावानें हीं प्राप्त होतात.

कुमारपणीं नीट पोषण झालें असतां आणि पौगंड व किशोर दशेंत चांगल्या देखरेखीखालीं योग्य वळण लागलें असतां, जीवितकर्तव्य व सुख यांच्या लाभाकडे जाणारा यौवनाचा मार्ग सहजगत्या सुखकर होतो. कुमारदशेंतील परिपोषण म्हणजे पोटभर पाचक अन्न, नीटनेटकें वस्त्रप्रावर्ण, व प्रेमानें कुरवाळणारीं माणसें—हें-

च बहुश: समजलें जातें, आणि पौगंड व किशोर दशें-तील देखरेख याचा अर्थ शरीरास कोणत्याहि प्रकारची इजा न होण्याबद्दल खबरदारी असा समजावयाचा. अशा प्रकारची शक्य तेवढी तजवीज जरी केली, तथापि चमत्कार असा आहे कीं याहून अधिक महत्त्वाची जी मुलांच्या आचार संबंधाची आस्था तिचा मात्र हवाला हरवक्त दैवावरच सोंपविला जातो. आईबापांस कर्तव्याची चाड असेल व मुलांच्या गरजांकडे लक्ष देण्यास फुरसत असेल तर मात्र गोष्ट निराळी,—बाकी परकी पालकांच्या ताब्यांत आपलीं लाडकीं मुलें देणारेच बहुतेक आईबाप असतात. हे पालक पोटाकरितां धंदा करणारे असतात, म्हणून ज्या गोष्टींवर मुलांचें जन्माचें कल्याण अवलंबून रहातें अशा गोष्टींकडे त्यांचें लक्ष लागण्याचा संभव कमी असतो; मग हे पालक देवमनुष्य असतील किंवा त्यांचा पूर्वेतिहास साधुवृत्तीचा असेल तर मात्र गोष्ट निराळी समजली पाहिजे.

मोठेपणीं उत्तम रीतीनें आयुष्य घालविण्याकरितां मुलांस किंवा मुलींस शिक्षण देण्याच्या कामांत आईबापांनीं किंवा पालकांनीं प्राविण्य संपादिलें पाहिजे व तें काम फारच जपून केलें पाहिजे. कारण ते जर अज्ञान किंवा निष्काळजी असतील, तर इतरांनीं शिक्षणाच्या कामांत केलेले सर्व परिश्रम फुकट जातील. लक्षावधि मनुष्यांपैकीं दहा-पांचच थोर महात्मे निपजतात याचें तरी बीज हेंच असलें पाहिजे. मोठेपणा व थोरपणा अंगीं येण्यास ईश्वरदत्त असंवेद्य गुण अवश्य असून कुमार दशेंत बुद्धिमान् व हुशार लोकांकडून परिपोषण मिळालें

पाहिजे; पौगंड व किशोर दशेंत उन्नतिकारक शिक्षण व परिस्थिति असावी लागते; आणि यौवनावस्थेंत अत्युत्तम समागम झाला पाहिजे. तारुण्यांत बरे किंवा वाईट गुण अंगीं जडतात हें संगतीचें सामर्थ्य होय. वर लिहिलेल्या गोष्टींशिवाय तरुणपणीं ग्रंथवाचनाचाहि परिणाम अन्तःकरणावर घडत असतो आणि साऱ्या जन्मभर ज्या ठरीव मतांच्या अनुरोधानें मनुष्य वागत असतो तीं सुद्धां याच अवस्थेंत बनतात. जीवित-संग्रामांत विजय मिळविण्यासाठीं जर अभेद्य कवच हवें असेल, तर तारुण्यांत स्पृहणीय ज्ञान संपादन करून त्याचा अनुभव घेतला पाहिजे आणि सत्समागमांत सर्व कालाचा व्यय केला पाहिजे. जर दीर्घायुष्य पाहिजे असेल व त्याचा जनसमुदायास पूर्णपणें उपयोग व्हावा अशी इच्छा असेल, तर एक क्षण देखील फुकट न दवडितां, क्षुल्लक किंवा हलकट विचार मनांत देखील आणतां कामा नये. मनुष्याचें दीर्घायुष्य म्हटलें म्हणजे शंभर वर्षें होय, त्यांपैकीं एकतृतीयांश निद्रेंत अवश्य समजून घातलाच पाहिजे, दुसरा तृतीयांश बाळपणांत व वार्धक्यांत पराधीनतेमुळें फुकटच जातो आणि राहिलेल्या तृतीयांशाचा पुष्कळ भाग अपरिहार्य दुखण्याबहाण्यांत व सामाजिक कर्तव्यांत घालविणें जरूर आहे. तेव्हां पूर्णायुष्य जरी प्राप्त झालें, (व असें क्वचितच घडतें) तरीं ज्ञानप्राप्तीसाठीं आणि ज्या प्रकाशाचा एकदां लाभ झाला असतां अंधकाराकडे मनाचा कल कधींच होत नाहीं, अशा ज्ञानप्रकाशांत चित्त रममाण होण्यासाठीं थोडींच वर्षें उरतात. विषप्रयोगासारख्या अनेक भौ-

तिक संकटांपासून आपलें व स्वकीयांचें संरक्षण करणें हें सर्वसाधारण आहे, परंतु मूलतत्त्वांतच म्हणजे ठरीव मतांतच (principles) विषाचा शिरकाव झाला असतां भौतिक विषापेक्षां शतपटीनें अधिक भयंकर परिणाम घडून येतात ही गोष्ट बहुतेक लोक विसरतात. भौतिक विषाची बाधा नियतकालिक असते आणि ज्या शरीराचा कधीं तरी अवश्य क्षय व्हावयाचा त्याचाच त्यापासून नाश होतो; परंतु मानसिक किंवा अध्यात्म भागांत प्रविष्ट झालेल्या विषापासून विषयुक्त मनुष्याला जन्मभर पीडा भोगावी लागून त्याच्या स्नेहीसंबंध्यांसहि त्रास होतो, आणि जर देहाबरोबर चैतन्याचा नाश होत नसेल तर अनन्तकालपर्यन्त परंपरेनें दुःखाचा प्रसार होत जातो.

याकरितां सदाचारसर्वस्वाकडे व आध्यात्मिक पूर्णतेचें संपादन करण्याकडे तारुण्यदशेंतच सर्व पौरुषाचा व प्रयत्नांचा रोख असला पाहिजे. बुद्धीनें पदार्थांचें प्रत्यक्षीकरण (perception) होत होत दृढ झालेल्या संवयीपासून व शिक्षणापासून सदाचाराचा व नीतीचा उगम होतो. भूलोकावरील सांप्रतची स्थिति अवलोकन करितां दुःखाचा अजीबात प्रतिकार होणें असंभवनीय आहे, आणि ज्या अर्थीं त्याचा समूळ नाश होणें अशक्य आहे त्या अर्थीं अनेक युगांमध्यें महात्म्यांनीं जनसमूहास ज्या पूर्णावस्थेप्रत नेण्याचा प्रयत्न केला आहे त्या अवस्थेस पोहोंचणें मनुष्यमात्रास अशक्य आहे; तथापि कांहीं व्यक्तींस योग्य दिशेनें शिक्षण मिळाल्यास निदान त्यांच्या पुरतें तरी अनन्त अपार सुख प्राप्त हो-

ण्यास कांहीं हरकत नाहीं, आणि बिघडलेल्या देशबांधवांस ताळ्यावर आणून व शाश्वत सुखाची दिशा दाखवून कधीं काळीं त्या सुखाचा अनुभव करून देणें अशा व्यक्तींस खरोखर सुलभ आहे. आधिभौतिक व अध्यात्म संपत्तीमध्यें असें अन्तर आहे कीं पहिली संपत्ति एकाची कमी झाल्याशिवाय दुसऱ्यास प्राप्त होणें नाहीं, परंतु दुसरी संपत्ति एकानें दुसऱ्यास देतां येते, आणि चमत्कार असा आहे कीं या वांटणीमध्यें देणाराचा कांहीं एक तोटा न होतां उलट तो अधिक संपन्न व सुखी होऊन जातो.

कुमार, पौगंड, किशोर, यौवन, प्रौढ, वृद्ध, स्थविर— या सर्व दशांमध्यें सकल मनुष्यांस अत्यन्त प्रिय अशी अवस्था म्हटली म्हणजे यौवनदशा होय. स्वर्गांतील रहिवाशी याच दशेंत सर्वकाल असतात असें जें वर्णन अनेक ग्रंथांत आढळतें त्याचें तरी बीज हेंच आहे. शरीर आणि चैतन्य यांच्या संयोगानें जीवाची उत्पत्ति होते असें पूर्वीं सांगितलें आहे, तेव्हां अर्थात् शरीराच्या स्थितीप्रमाणें मनाची अवस्था होणें स्वाभाविक आहे. शरीर तरतरीत असेल तर मनास हुशारी वाटते. तथापि शरीराच्या अवस्था बदलल्या असतांहि, म्हणजे शरीर वृद्ध झालें तरी, मनाचें तारुण्य कायम असणें ही जीविताची श्रेष्ठ स्थिति मानिली जाते.

(श्लोक)

शैशवं वार्धकं शेयं । तिर्यक्त्वं मृतिरेव च ॥
तारुण्यमेव जीवस्य । जीवितं तद्विवेकि चेत् ॥ १

—योगवासिष्ठ

म्हणजे, बाळपण व वार्धक्य ह्या दशा पराधीनतेमुळें व्यर्थ जातात. या अवस्थांमध्यें फलद्रूप असा कांहींच उद्योग घडत नाहीं, म्हणून पशुपक्ष्यांच्या जीविताप्रमाणें हा काल फुकट गेल्यामुळें मृत्यूसारखाच समजला पाहिजे. परंतु मनुष्य जर विवेकसंपन्न असेल, तर सर्वदा तो तरुणच असतो. विवेकसंपन्नतेमुळें जर एवढा चमत्कार घडतो, तर प्रज्ञा व प्रतिभा ही जोडी जागरूक राहिल्यास वार्धक्य व मृत्यु यांस पूर्णायुष्य भरेपर्यंत तर दूरच राहिलें पाहिजे. उपासनासिद्धीमुळें जरा व मृत्यु यांचा लय होतो, ह्या आर्यधर्मांतील तत्त्वाचें रहस्य हेंच होय.

तारुण्य संपल्यानंतर प्रौढावस्था प्राप्त होते. या अवस्थेंत सर्व शारीरिक व मानसिक शक्ति, इंद्रियें व अवयव पूर्ण विकास पावतात, आणि तारुण्यांतील मदावर दाब ठेवण्याकरितां संथपणा व सहनशीलता या प्रतिबंधक गुणांचा उपयोग करण्यास मनुष्य समर्थ होतो. कौमार्यापासून यौवनदशा सरेपर्यन्त मध्यंतरींच्या कालाचा योग्य उपयोग केला असेल व छिचोरपणांत किंवा दुष्ट संगतीत हा काल फुकट दवडिला नसेल, तर पूर्वीं संपादन केलेलें ज्ञान प्रौढावस्थेंत व मध्यम वयांत शाश्वतसुखप्राप्तीकडेच लावितां येतें, आणि खऱ्या मार्गाचें ठळक उदाहरण जगापुढें ठेवितां येतें. या वेळेस शुभ व अशुभ या दोन समकालीन व समानशक्तिक प्रवाहांतून जावें लागतें. ज्या मानानें एक प्रवाह आंवरून धरावा, त्याच मानानें दुसरा प्रवाह अधिक वेगानें वाहूं लागतो. जर अशुभ प्रवाह सबंध आंवरितां आला, तर

शुभ प्रवाह अखंड चालू राहून जिकडे तिकडे सुखाचाच फैलाव होतो. अशुभ प्रवाह आंवरून धरण्याकडे मानवी प्रयत्न सर्वकाल चालू आहे, परंतु हा प्रयत्न इतका कमकुवतीचा व धरसोडीचा असतो आणि त्याचा शेवट अहंकारानें इतका ग्रस्त झालेला असतो कीं, आपण अशुभ प्रवाहाच्या पार पडलों असें थोड्या लोकांसच फक्त अन्तर्यामीं वाटत असतें, परंतु सामान्य मनुष्यास तो मुळींच आंवरितां येत नाहीं, आणि आज सुख तर उद्यां दुःख अशा विचित्र स्थितीमध्यें जनसमूहास आयुष्याचे दिवस कंठावे लागतात.

शुभाशुभ प्रवाहांतून पार पडल्यानंतर मनाचा मार्ग तीन दिशांनीं फुटतो. त्यांपैकीं पहिलीस सत्त्वभूमिका म्हणतात. या दिशेनें गेलें असतां सत्य, ज्ञान, परोपकार, स्वार्थत्याग, प्रसाद व शान्ति हे टप्पे लागतात. सत्त्वभूमिका साध्य झाली असतां अखिल विश्व परमात्मस्वरूप आहे आणि परमात्मा सर्व विश्वांत भरलेला आहे या भावनेमध्यें अहंकार लीन होऊन जातो. या जाणिवेमुळें अहंकाराचें प्रतिष्ठापन आणि इतर प्राण्यांवर अंमल चालविण्याची किंवा त्यांस पीडा करण्याची आकांक्षा या वृत्तींचें वैयर्थ्य अनुभवास येतें. ह्या भावनेबरोबर सर्वव्यापक आणि सर्वत्र भरलेला असा जो परमात्मा त्याचा अनुभव येऊं लागतो. हा अनुभव एकदां कायम झाला म्हणजे ज्या परमात्म्यापासून जीवाची उत्पत्ति होते, त्याचें शक्तिमत्त्व जीवास प्राप्त होतें आणि मग तो जीव इच्छामात्रेंकरून सर्व जडावर आणि चैतन्यावर सत्ता चालवूं शकतो. हें जें संपूर्ण

जीवबांधवांवर अध्यात्मदृष्टचा अधिकार चालविण्याचें सामर्थ्य येतें, तें ऐहिक व्यवहारांत देखील वारंवार नजरेस पडतें, फरक इतकाच कीं प्रापंचिक सामर्थ्य परमात्मभावनेमुळें निर्माण होत नाहीं, तरि अधिकारी पुरुषाचें परमात्मस्वरूपाशीं अंशतः तादात्म्य होऊन आत्मस्वरूपाशीं वैषम्य पावलेल्या अधिकृत पुरुषाशीं संबंध झाला असतां, हें सामर्थ्य विकास पावतें. शिवाय आपणापेक्षां निर्बल पुरुषांवरच ही सत्ता चालते, पण समानशक्तिक किंवा प्रबलतर पुरुषांशीं संबंध जडला असतां, हें सामर्थ्य थिजून जातें किंवा निःसत्त्व होतें.

सत्त्वगुणाधिष्ठित पुरुषाचा स्वभावच असा असतो कीं लोकांस साहाय्य करून त्यांचें कल्याण करावें व असें करितांना पारितोषिकाची किंवा स्तुतीची आशा त्याला बिलकुल नसते, शिवाय कायावाचामनेंकरून दुसऱ्यास तो कधींहि पीडा करीत नाहीं.

दुसऱ्या दिशेस रजोभूमिका म्हणतात. या दिशेनें गेलें असतां असें वाटतें कीं जगाचें पाऊल जेणेंकरून पुढें पडेल, असे नाना प्रकारचे उद्योग करावे आणि अधिकाधिक विषयप्राप्तीनें व ऐहिक उन्नतीनें जगाचें सुख वाढेल. ह्या दिशेनें जाऊन सिद्धि हवी असेल तर पहिल्या भूमिकेंतील सर्वत्र ब्रह्मभावना थोडी तरी पाहिजे, परंतु या भूमिकेमध्यें आध्यात्मिक सामर्थ्यावर आणि पावित्र्यावर सर्वस्वीं अवलंबून न रहातां मनाचा कल जडाकडे फार असतो, तसेंच परमात्मभावनेमध्यें दुर्बल अशा प्रतिबंधक शक्तींशीं झगडूनच विजय मिळवावा लागतो. या मार्गामध्यें जसजशी चिकाटी जास्त व प्र-

यत्न दीर्घ तसतसें अधिक यश संपादन होतें, परंतु असें बहुधा अवलोकनांत येतें कीं हा प्रयत्न जर भिन्न भिन्न प्रकारांनीं केला असेल तर ऐकाग्र्याचा अभाव घडून उपयोजित शक्ति प्रसरण पावते आणि तेणेंकरून जयप्राप्ति अनिश्चित व संशयात्मकच रहाते. तथापि एकसमयावच्छेदेंकरून एकाच केंद्राकडे प्रयत्नाचा ओघ फिरविला असतां, सत्त्वभूमिकेमध्यें आध्यात्मिक प्रकरणांत जशी यशस्विता संपादन होते, तद्वत् आधिभौतिक विषयांमध्यें या भूमिकेंत सिद्धि प्राप्त होते.

रजोऽधिष्ठित पुरुष आपलें कर्तव्य करीत असतो, आणि असें करण्यांत तो कोणास भीत नाहीं किंवा कोणाच्या मर्जीला जुमानीत नाहीं. देशबांधवांच्या सुखाच्या आड येऊन किंवा त्यांचें नुकसान करून स्वार्थ साधण्याची तो कधीं इच्छा करीत नाहीं. असा पुरुष आपलें कर्तव्य करून देखील तें गुप्त ठेवण्याची खबरदारी घेतो, आणि फलाची किंवा कृतज्ञताबुद्धीची हांव धरीत नाहीं.

तिसऱ्या कनिष्ठ दिशेस तमोभूमिका म्हणतात. या दिशेनें गेलें असतां मनुष्य आळशी व स्तिमित बनतो आणि परमात्मस्वरूपाची जाणीव नष्ट होते. प्रमाद, आलस्य, जाड्य, निरुत्साह, ग्लानि, संशय, अनिश्चितपणा, भित्रेपणा, उन्माद, भय, मोह—हीं या भूमिकेचीं नानाविध लक्षणें आहेत. परिश्रमानें जो शीण येतो त्याचा प्रतिकार नियमित निद्रेनें करितां येतो. तथापि निद्रेसहि कांहीं मर्यादा पाहिजे. कारण

(श्लोक)

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥
हविषा कृष्णवर्त्मेव । भूयो भूयोऽभिवर्धते ॥१

—भगवद्गीता

या वचनाप्रमाणें काम, क्रोध, भय ह्या मनोवृत्ति जशा उपभोगानें वाढतात, तद्वत् निद्रेची तृप्ति जसजशी करीत जावी, तसतशी ती वाढतच जाते आणि शेवटीं पौरुष किंवा वीर्य नष्ट होतें. श्रमाचें काम किंवा उद्योग करीत असतां उत्पन्न होणारा शारीरिक किंवा मानसिक त्रास जर टाळतां आला, तर हळू हळू संवय करीत गेल्यानें थोडक्या झोंपेनें समाधान मिळणें शक्य आहे, पण फार झोंप घेऊन व आळस वाढवून मानसिक शक्ति पूर्ण जोमांत राखणें अशक्य आहे.

सत्त्व, रज, तम या तीन भूमिकांपैकीं एकीमध्येंच पूर्णपणें अधिष्ठित असे पुरुष सांपडणें कठिण आहे. ज्याप्रमाणें, कुलीन, सुशिक्षित, गर्विष्ठ असे बडे लोक सामान्य हलक्या प्रतीच्या माणसांच्या वाऱ्यासहि उभे रहात नाहींत, त्याप्रमाणें, पहिल्या श्रेष्ठ भूमिकेंत असे कांहीं लोक असतात कीं, ते साधारण प्रतीच्या मनुष्यांचा संसर्ग चुकविण्याकरितां दूर रहातात आणि आपलें पुण्य व सत्त्वगुण कायम राखण्याकरितां एकान्तवासाचा किंवा गिरिगव्हरादि गुप्त स्थानांचा आश्रय करितात. राजस गुणाधिष्ठित मनुष्यांमध्यें देखील तमोगुणाचा वाराहि न लागलेले असे पुरुष आढळणें दुरापास्त आहे; दुसरे पक्षीं कमजास्त प्रमाणानें पहिल्या भूमिकेंतील गुणांनीं युक्त असेहि लोक दुसऱ्या वर्गांत सांपडतील.

सूक्ष्म निरीक्षणानें असें कळतें कीं बहुजन समाजाचे अंगीं पहिल्या दोन भूमिकांपेक्षां तिसरींतीलच गुण अधिक व्यक्त होतात. परंतु तामस लोकांमध्यें पहिल्या दोन भूमिकांतील गुण मुळींच दृष्टीस पडत नाहींत असें नाहीं, अर्थात् एकाद्या उन्मादानें मानसिक शक्ति बिघडून केवळ तामसी बनलेले लोक या वचनास अपवाद होत.

येथवर शुभाशुभ मार्गांचें व सत्त्व, रज, तम या गुणांचें बारकाईनें निरूपण करण्याचा उद्देश हाच कीं, तारुण्यदशा अत्यंत महत्त्वाची असल्यामुळें त्या दशेंत अनेक नानाविध प्रसंगांमुळें मनुष्याचें मन या मार्गांचा व गुणांचा आश्रय करिते आणि अचिंत्य शक्तींच्या किंवा देहप्रारब्धाच्या जोरानें कांहींचा पगडा विशेष बसून मानवी स्वभाव न कळत बनून जातो व प्रौढावस्थेंत तो स्पष्टपणें नजरेस येतो. यासाठीं आईबापांनीं किंवा पालकांनीं यौवन दशेंतील मुलांच्या वागणुकीवर फारच सूक्ष्म रीतीनें देखरेख ठेविली पाहिजे. मनुष्याचा स्वभाव ज्या विविध कारणांवर अवलंबून रहातो, त्याचें वास्तविक परिज्ञान होणें हें जीविताचें परम रहस्य होय.

तारुण्यामध्यें मनुष्य पूर्णपणें कसास लागतो, त्यास नाना प्रकारचे अनुभव येतात आणि जीविताच्या खऱ्या संग्रामासाठीं तो सज्ज होतो. तारुण्यानन्तर प्रौढदशा उत्पन्न झाली असतां, कांहीं भाग्यवान् लोकांची गोष्ट खेरीज करून, ज्ञानप्राप्तीची किंवा शारीरिक व आध्यात्मिक गुण संपादन करण्याची संधि बहुशः नाहींशी होते. या अवस्थेमध्यें कोणी कुटुंबाच्याच विवंच-

नेमध्यें असतो व नानातऱ्हेचीं सुखदुःखें भोगीत जीवापाड कष्ट करीत रहातो. कोणी दुसऱ्याची चाकरी पतकरून किंवा उत्तम प्रकारचे व जगमान्य गुण संपादून ख्यातीस चढतो. मानवी आशा व प्रयत्न पूर्णत्वास न पावतां नेहमीं निष्फल होतात म्हणून त्यांच्या वैयर्थ्याबद्दल खात्री पटून, कोणी जीविताचा असा मार्ग काढितात कीं तेणेंकरून बाह्य विपत्तींचें भान देखील त्यांस होत नाहीं आणि ते सर्वदा सुखदुःखातीत पदाचाच आश्रय करून रहातात. हे जे आयुष्यक्रमाचे अनेक प्रकार सांगितले, त्यांपैकीं एकाद्-दुसऱ्या मार्गानेंच सर्व लोक आपली प्रौढ दशा घालवितात, आणि जो तो आपआपल्या समजुतीप्रमाणें व योग्यतेच्या मानानें आपला हेतु सिद्धीस नेतो हें म्हणणें भाग आहे.

प्रौढ दशा सुरू झाली असतां शरीराची व अध्यात्म शक्तींची पूर्ण वाढ होते, अनिश्चितपणाची व संशयाची वेळ निघून जाते आणि नौका जशी सुरक्षित बंदरावर पोहोंचते तशी स्थिति येऊन, ज्या अवस्थांमधून सुखरूपपणें आपण बाहेर निसटलों त्यांतूनच जाणाऱ्या देशबांधवांचा मार्ग सुखकर करण्याची योग्यता मनुष्याच्या अंगीं येते. प्रौढ मनुष्याचीं मुख्य कर्तव्यें दोन आहेत, एक तर आपल्या आध्यात्मिक म्हणजे पारमार्थिक कल्याणाविषयीं सर्वकाल सावध असणें—तें अशाकरितां कीं प्रतिकूल प्रसंगांमुळें पूर्ववयांत प्राप्त झालेल्या ज्ञानाचा विसर पडण्याचा मोह उत्पन्न होऊं नये व अनिष्ट परिस्थितीमुळें निश्चित मार्गापासून भ्रष्ट होण्याची वेळ येऊं नये. दुसरें कर्तव्य असें कीं—पूर्व वयांत

आपणांस मिळालेला धडा तरुण मुलांच्या अन्तःकरणावर ठसविला पाहिजे, म्हणजे तेणेंकरून प्रत्येकाच्या मार्गांत येणाऱ्या अडचणी त्यांस टाळतां याव्या. अशा रीतीनें आपलीं कर्तव्यें बजावल्या नंतर आणि बाळ मंडळीस आपले विचार चालू ठेवण्याबद्दल वळण लाविल्यानंतर, निम्मे संसारांत व निम्मे संसाराबाहेर अशा अर्ध संन्यासाचा अवलंब करावा. ही स्थिति अशी कीं तो पुरुष अजून घरांतील कामकाज पहातो व कुटुंबांतील माणसांतच रहातो, पण तेथें तो केवळ आपली सल्ला देण्याकरितां व कांहीं बिघडलें असतां नीट करण्याकरितांच असतो. अशा रीतीनें प्रसंग पडेल तेवढ्या पुरता जरी तो प्रपंचांत मन घालीत असला, तथापि आयुष्याच्या शेवटच्या दिवसांत पूर्ण शान्ति मिळावी एवढ्याकरितांच तो संसाराच्या घोटाळ्यांतून शरीर व मन हळू हळू काढीत असतो. आपण शिक्षण दिलेल्या तरुण मंडळीच्या देखरेखीखालीं सर्व कांहीं व्यवस्थितपणें चालूं लागलें आणि आपण घरांत राहिल्यानें त्यांच्या आत्मविश्वासाच्या परिपोषास मात्र व्यत्यय येईल असें त्या मनुष्यास वाटूं लागल्याबरोबर त्यानें जगाच्या त्रासांतून एकदम आपली सुटका करून घ्यावी आणि राहिलेला काळ एकान्तवासांत व मृत्यूनंतर येणाऱ्या स्थितीच्या विचारांत घालवावा. या अन्तिम अवस्थेमध्यें जर सर्व प्रकारच्या प्रापंचिक घोंटाळ्याचा त्याग केला नाहीं आणि शरीराची व मनाची पूर्ण शान्ति संपादन केली नाहीं, तर आयुष्याचे शेवटचे दिवस कंठण्याचें देखील ओझें वाटेल, नाना तऱ्हेच्या शारीरिक व मा-

नसिक विपत्ति उत्पन्न होतील, त्या विपत्ति दूर करण्याचें सामर्थ्य रहाणार नाहीं आणि वाऱ्यांत उडालेल्या वाळलेल्या पानांप्रमाणें इकडून तिकडे व तिकडून इकडे अशा प्रकारचे गोते खात चित्त सर्वकाल पडून राहील.

प्रकरण ४

शारीरवेग आणि मनोवेग

(श्लोक)

कामक्रोधौ लोभमोहौ देहे तिष्ठन्ति तस्कराः ॥

ज्ञानरत्नापहाराय । तस्माज्जाग्रत जाग्रत ॥ १

(आर्या)

कामक्रोध पहा रे देहीं फिरताति लोभ मोह तसे ॥

नेण्यासि ज्ञानरत्ना जागा राहीच भी मनीं न वसे ॥१

प्रकरण ४

शारीरवेग आणि मनोवेग

सृष्टिकार्यामध्यें चैतन्याचा शरीराशीं अति निकट संबंध जडल्यामुळें, चैतन्याचा उपयोग होण्याकरितां शरीर सुरक्षित व बळकट राहिलें पाहिजे. तसेंच चित्ताचीं कामें नीट चालण्यास व त्याचा पूर्ण विकास होण्यास शरीराची काठी सुदृढ व जोमाची असणें अवश्य आहे. आरोग्य व कुवत राखण्याकरितां मोठाले तालीमबाजीचे किंवा चपलतेचे पराक्रम करण्याचें वळण शरीरास अवश्य नाहीं. याकरितां कोठें तरी मर्यादा ठरविणें इष्ट आहे, आणि स्नायूंची फाजील वाढ झाली असतां जे परिणाम होतात ते मनांत आणितां, शरीरांत अतिरिक्त बळाचे ऐवजीं थोडीशी अशक्तताच असलेली बरी असें वाटूं लागतें. अशक्त किंवा दुखणाईत शरीरामध्यें मनाचें दार्ढ्य राखणें कदाचित् कठिण पडेल, परंतु शरीरांतील पीळदार व घन अशा स्नायूंकडेच सर्वदा लक्ष्य वेधेल तर मनाचा योग्य विकास होणें अशक्य आहे. व्यायाम वाजवीपेक्षां जास्त घेतला असतां त्यापासून शरीरास व मनास अपाय घडतो व दोन्ही इतर व्यवसाय करण्यास असमर्थ होतात देहाच्या आरोग्यासाठीं व मनाच्या उत्साहासाठीं, योग्य आहार व मोकळ्या हवेंत चित्त प्रसन्न राहील असा व्यायाम एवढीच काय तीं आवश्यक आहेत. पण असें सर्वदा लक्षांत वागवावें कीं मनुष्याकरितां अन्न केलेलें आहे, अ-

न्नाकरितां मनुष्य निर्माण झालेला नाहीं. जीविताच्या रक्षणाकरितां अन्न खाणें योग्य आहे, पण अन्न खाण्याकरितांच जगणें ठीक नाहीं. गोड गोड अन्न खाण्यानें देहाचे अवयव लठ्ठ होतात, पण बुद्धि अगदीं मंद होते. चमचमित अन्न खाणें हाच जर जीविताचा हेतु असेल व असल्या अन्नांतच कायतें सुख आहे अशी जर मनाची समजूत झाली असेल, तर इतर चैनीच्या पदार्थांप्रमाणें, तें मिळेल तेव्हां सुख होईल पण मिळेनासें झालें म्हणजे दुःख होणारच. तेव्हां एकंदरींत अशा प्रकारच्या अन्नापासून देहाची स्थिति बिघडणारच आणि देहाच्या समतोल रक्षणावर तर चित्ताचें शाश्वत कल्याण अवलंबून असतें. पुरेसें अन्न न मिळाल्यास देह पडेल किंवा त्यास आजार जडेल, तसेंच फाजील अन्न खाल्लें असतांहि तोच परिणाम होणार. फाजील अन्न खाल्ल्यानें पुढें उपवास पडतात, त्याप्रमाणें प्रत्येक बाबतींत स्वातंत्र्याचा दुरुपयोग केला असतां शेवटीं बंधन कपाळीं येतें. याकरितां शहाणपणाचा मार्ग म्हटला म्हणजे नियमित अन्नाचें सेवन करावें व तें केवळ उपभोगाकरितां नसून आरोग्य व शक्ति यांसाठींच असावें. अन्नाची इयत्ता अशी असावी कीं देह आणि त्याचा स्वामी जें मन त्यांचें यथायोग्य पोषण जेणेंकरून होईल इतकेंच अन्न भक्षावें. शिवाय असेंहि वारंवार पहाण्यांत येतें कीं अमुक अन्न शरीरास अपायकारक आहे असें जरी ठाऊक असलें तरी संवयीमुळें तेंच अन्न अत्यन्त आवश्यक होऊन बसतें. पंडुरोग्यास जसें अधिकाधिक अन्न खावेंसें वाटतें किंवा जेणेंकरून रोग वाढेल अशाच

खाद्य पदार्थांवर एकाद्या आजारी मनुष्याची भक्ति बसावी, त्यासारखीच ही गोष्ट आहे. उत्कृष्ट शिक्षण मिळालें असतां अशा संवयी कधीं जडत नाहींत आणि यदाकदाचित् जरी जडल्या तरी क्रमाक्रमानें त्या सुटून जातात.

जीविताच्या रक्षणासाठीं अन्न पाहिजे, ज्ञानप्राप्तीसाठीं जीवित पाहिजे, जीवितांचें रहस्य कळण्यासाठीं ज्ञान पाहिजे आणि हें रहस्य एकदां समजलें म्हणजे शाश्वत आनंद होतो आणि क्षणिक कारणांवर अवलंबून नसल्यामुळें ह्या आनंदास पारावारच रहात नाहीं.

अन्नाप्रमाणें शरीरास व्यायाम अवश्य पाहिजे. जे लोक आहारविहारांत नेमस्त रहातात व दिनचर्येच्या सर्व व्यवहारांत सुव्यवस्थित असतात, त्यांना शरीरस्वास्थ्याकरितां फारसा व्यायाम अवश्य नाहीं, परंतु सामान्य नियम असा आढळून येतो कीं सर्व प्रकारचीं शारीरिक व मानसिक बैठीं कामें करणारांस मोकळ्या हवेमध्यें नियमित व्यायाम करणें अवश्य आहे. कारण तेणेंकरून शरीरांत ताकद येऊन चित्तास हुशारी प्राप्त होते, आणि ज्या विषयांच्या चिंतनानें मनास त्रास होतो किंवा पापाकडे प्रवृत्ति होते, असले विषय मनांत कदापि येत नाहींत. तसेंच कोणतीहि गोष्ट मर्यादेबाहेर गेली, तर ती अपायकारक होते आणि हा सिद्धान्त व्यायामास व इतर सर्व चांगल्या गोष्टींस लागू पडतो, म्हणून प्रत्येक व्यक्तीनें किती व्यायाम केला असता आपल्या शरीराचें हित होईल तें अजमावून ठरविलें पाहिजे. कांहीं लोक लहानपणापासून तालीमबाजींत व कसरतींत तयार होतात, व बुद्धिसामर्थ्यांत गा-

जलेल्या इतर लोकांप्रमाणें, शक्य तितक्या सर्व प्रकारच्या मर्दानी खेळांत ते नेहमीं पटाईत असतात. परंतु अशा लोकांची संख्या सर्वदा अल्पच असणार, म्हणून आपल्यापेक्षां कमी कसलेल्या बांधवांस अवघड कसरतींचे प्रकार करण्यास त्यांना लावतां येणार नाहीं व यदाकदाचित् आलें तरी त्यांनीं तसें करूं नये. अन्न व व्यायाम या क्रियाशक्तींशिवाय विशेषेंकरून यौवनावस्थेंत एक निष्क्रिय अथवा कर्मसहिष्णु (passive) शक्ति उत्पन्न होत असते; ती गुप्त राहून बहुधा समजण्यांत येत नाहीं आणि तिजपासून शरीराच्या व मनाच्या वाढीस फारच अपाय घडतो. ती कोणती म्हणाल तर काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद व मत्सर या मनोविकारांच्या तृप्तीची अनिवार इच्छा ही होय. ही शक्ति पौरुष-नाशाचें आदिकारण होय. क्षुधा किंवा अन्नाची वासना कह्यांत ठेवितां येते, पण तिचा अजीबात त्याग करितां येणार नाहीं. क्षुधा जर अत्यन्त प्रबळ झाली, तर मानसिक शक्तींची वाढ खुंटेल आणि त्या शक्तींपासून घडणारीं श्रेष्ठ कार्यें सिद्धीस जाणार नाहींत; दुसरे पक्षीं क्षुधा कमी करीत करीत अगदीं क्षीण झाली, तर देहांत सामर्थ्य उरणार नाहीं आणि चैतन्यांशच सत्त्वहीन होईल. ही क्षुधावेगाची गोष्ट झाली, पण वरील मनोविकारांची स्थिति अगदीं निराळी आहे. या विकारांचा शरीराच्या हिताशीं अर्थाअर्थी संबंध नाहीं; नीट ताब्यांत असतील तर यांपैकीं कांहींचा उपयोग करून घेतां येईल, पण मनावर जर त्यांचा पगडा बसेल तर त्यांपासून हटकून अनर्थ ओढवेल

यांत संशय नाहीं. कधीं कधीं योग्य प्रसंगीं स्वतः-च्या फायद्याकरितां नव्हे, तर दुसऱ्यानें आपला घात करूं नये किंवा आपला नाश करून स्वहित साधूं नये म्हणून कांहीं मनोविकारांचा उपयोग करावा लागतो, पण ज्या अर्थीं दुष्टांच्या शासनाकरितांच हा मार्ग स्वीकारावयाचा आहे, त्या अर्थीं सामान्य व्यवहारांत त्यांचा उपयोग करूं नये व सुशिक्षितांनीं तर त्यांच्या मुळींच नादीं लागूं नये हें उघड आहे. अत्युत्तम प्रतीच्या लोकांत या विकारांचा सर्वथव त्या-गच केला जातो, आणि त्यांचा पूर्णपणें नायनाट झाला नाहीं तरी शक्य असेल तितका त्यांचा परिस्फोट न करणें हेंच सुशिक्षणाचें लक्षण मानितात. मानव जाती-च्या अभिवृद्धीसाठीं एका वासनेची नियतकालिक शा-न्ति करणें अवश्य आहे, पण असें करण्यांत देखील तिचा वाजवी उपयोग नियमबद्धच केला पाहिजे; आणि ही गोष्ट थोर लोकांच्या आचरणावरून सिद्ध होते, कारण शारीरिक किंवा मानसिक आरोग्यास यत्किंचित् पीडा न होईल अशाच रीतीनें त्या वासनेचा ते उपयो-ग करितात. खरें पौरुष अशांतच आहे कीं मनोविकार पूर्णपणें कह्यांत ठेवून अत्यन्त जरूरीच्या प्रसंगीं त्यांचा उपयोग करावा व तो करिते वेळीं अशी खात्री बाळ-गावी कीं वासना ह्या केवळ मनाच्या दासी आहेत व मनास त्यांचा दास कधीं होऊं देऊं नये.

क्षुधा, तृषा वगैरे शारीरवेग आणि कामक्रोधादि मनोवेग यांमध्यें असें अन्तर आहे कीं क्षुधा, तृषा यां-च्या अतिसेवनानें एकाच्या देहाचें आरोग्य नष्ट होतें

पण तेणेंकरून दुसरा सावध होतो, आणि काम क्रोधादि तुच्छ व तिरस्कार्य मनोवेगांस उत्तेजित केल्यानें एकाची तर अब्रू जातेच पण दुसऱ्या मित्रांस देखील वाईट प्रकारचें उदाहरण घालून दिल्यासारखें होतें.

क्रोध या विकारास सर्वदां कह्यांत ठेवणेंच इष्ट आहे. एकाद्या दांडग्या घोड्यास बेफाम भडकूं दिला असतां त्याचा नाश होऊन वर बसणारा खालीं येतो, शिवाय गरीब बिचाऱ्या वाटसरांसहि इजा होते,—हीच उपमा क्रोधाविष्ट पुरुषास उत्कृष्ट लागू पडते. क्रोधाचा अवरोध केला नाहीं, तर मन समुद्राप्रमाणें क्षुब्ध होऊन अग्नीप्रमाणें सर्वभक्षक बनून जातें. ज्यांची समजूत होत नाहीं किंवा बुद्धिवादास जे वश होत नाहींत अशा लोकांस ताब्यांत ठेवण्याकरितां कांहीं प्रसंगीं क्रोधाचा आवेश आणावा लागतो. प्राचीन आर्यग्रंथांत असें सांगितलें आहे कीं—कोणी घरास आग लाविली असतां, विषप्रयोग केला असतां, सशस्त्र हल्ला केला असतां, सुवर्ण, जमीन किंवा बायको चोरून नेली असतां, चुगलखोरपणा केला असतां व वरिष्ट अधिकाऱ्यांकडे खोटी फिर्याद केली असतां, क्रोधाचा आव घालणें अवश्य आहे, परंतु आव घालण्या पलीकडे जर मजल गेली आणि आत्मसंयमनानें क्रोधाचा वेग शान्त केला नाहीं, तर मागला पुढला विचार न रहातां मनाचा समतोलपणा नाहींसा होतो. मग क्रोधास पात्र झालेल्या इसमापेक्षां क्रोधाविष्ट होणाराचेंच नुकसान होऊन त्याची स्थिति फार अनुकंपनीय दिसूं लागते. क्रोधावेगास वश झालेला पुरुष म्हणजे कांहीं काल तमाशाच

बनून रहातो आणि मग तमासगिरांची चंगळ होते. इतर मनोविकारांपैकीं कांहींचा चाणाक्षपणानें व योग्य दिशेनें प्रयोग केला असतां नेहमीं त्यापासून हितच होण्याचा संभव आहे, पण क्रोधापासून कधींच फायदा झालेला दिसत नाहीं.

क्रोधाची उत्पत्ति व उपक्रम येणेंप्रमाणें होतात:— ज्याचें मन सर्वकाल ऐहिक उपभोगांमध्यें गुंतलेलें असतें, तो पुरुष स्वार्थपरायण होऊन विषयानन्दांतच निमग्न होतो. वास्तविक पहातां विषयानन्द हें केवळ आत्मानंदाचें द्वार होय, पण हें तत्त्व न समजून मनुष्य स्वार्थपरायण झाला म्हणजे त्याला उपभोग्य पदार्थ मिळविण्याची चिन्ता लागते. इष्टप्राप्ति होऊन जर ही चिन्ता दूर झाली नाहीं, तर क्रोध येतो, क्रोधापासून संमोह होतो, संमोहापासून स्मृतिभ्रम, स्मृतिभ्रमापासून बुद्धिनाश, व बुद्धिनाशापासून सर्वस्वहानि होते आणि तो मनुष्य केवळ पशुतुल्य होऊन जातो.

लोभ या मनोविकाराची इमारत आशा, ममकार व अहंकार यांवर जरी रचलेली आहे, तरी त्यास निसर्गसिद्ध मानण्यापेक्षां संवयीचा व शिक्षणाचाच तो परिणाम आहे असें म्हणावें लागतें. सांप्रत कालीं मनुष्याचें जीवित अधिकाधिक कृत्रिम स्वरूपाचें बनत चाललें आहे, म्हणून त्याच्या सुखाकरितां जे जे पदार्थ अवश्य आहेत अशी मनाची समजूत होऊन गेलेली असते, ते ते पदार्थ संपादन करण्याकरितां अधिकाधिक कनकाची अपेक्षा होऊं लागली आहे. एक महात्मा म्हणतो कीं कनकानें सर्व जगास दास्यांत बद्ध करून

सोडिलें आहे. दुसरा साधु म्हणतो कीं मनुष्यमात्र कनकाचा गुलाम बनला आहे, पण कनक मात्र कोणाच्या दास्यांत सांपडलेलें नाहीं, कारण तें कोणापाशींहि दीर्घकाल पर्यंत टिकत नाहीं. तिसरा सत्पुरुष म्हणतो कीं—ईश्वर व कनक यांची भक्ति एकसमयावच्छेदेंकरून होणें अशक्य आहे. मनाला ज्या गोष्टी हव्याशा वाटतात त्यांचा विनिमय जर घडला नाहीं, तर केवळ कनकाचा किंवा कनकरूपी संपत्तीचा कांहीं एक उपयोग नाहीं. हवा तितका पैसा देऊनहि जर इष्ट पदार्थ मिळाले नाहींत, तर कनकाचीहि किंमत नाहींशी होऊन, तें मातीच्या मोलाचें होऊन जातें. इतकी गोष्ट खरी आहे कीं कनकाची अपेक्षा असो, द्रव्याची असो किंवा दुसऱ्या कशाचीहि असो, मनाची प्रबल वासना म्हटली म्हणजे तत्कालीन परिस्थितीच्या मानानें ज्या अवस्थेमध्यें कशाचीहि उणीव भासण्याचा संभव नाहीं अशा अवस्थेचा लाभ व्हावा हीच असते. दुसऱ्यास कांहीं एक पीडा न होतां जर ही वासना तृप्त झाली तर ती अवश्यमेव क्षम्य असते, आणि कांहीं विशिष्ट स्थितीमध्यें तर ती स्तुत्य आहेच. देशबांधवांच्या हिताकरितां ऐहिक संपत्तीचा उपयोग कसा करावा हें पूर्णपणें जाणणारे कार्नेगी सारखे महात्मे असतात व जेणेंकरून लोकांचें कल्याण घडवून आणितां येईल अशा स्थितीची ते मुद्दाम इच्छा करितात, पण अशा बुद्धीचे व स्वभावाचे पुरुष विरळाच आढळतात. स्वतःस द्रव्यलाभ झाला असतां सुखाचीं साधनें अपरिमित ताब्यांत येतात एवढ्याच आशेनें बहुतेक लोक लोभ या विकाराची तृप्ति कर-

ण्यास झटत असतात. असें पहा कीं कोणताहि लाभ करून घेणें असेल तर ईश्वरदत्त मानसिक शक्तींचा प्रयोग करावा लागतो आणि त्या शक्तींचें जर यथायोग्य अनुसंधान राखिलें, तर अर्थसिद्धीविषयीं शंकाच रहात नाहीं. असें जरी आहे तथापि, स्वार्थ साधून घेण्याची एकदां कां चटक लागली म्हणजे बहुशः अहंकारवृत्तीला अतोनात बळ येऊं लागतें, तेणेंकरून मनुष्यास बरें कोणतें, वाईट कोणतें हें सुद्धां समजेनासें होतें, हातीं घेतलेल्या कामाचा शेवट फायदेशीर होईल किंवा नाहीं हें कळण्याचें सामर्थ्य नाहींसें होतें आणि आपली वासना तृप्त करण्यासाठीं पाहिजे त्या मार्गाचें अवलंबन करण्यास मनुष्य तयार होतो.

वास्तविक पहातां शारीरिक व मानसिक श्रम करून लोभ विकाराची यथाशास्त्र तृप्ति केली असतां अपाय होण्याचा मुळींच संभव नाहीं. जीवितरक्षणासाठीं स्वार्थपर उद्योग करणें अवश्य आहे, ज्ञानप्राप्तीकरितां जीविताचें रक्षण जरूर आहे, सर्वकाल विशुद्ध व अविनाशी सुखासाठीं ज्ञान पाहिजे—हें जरी खरें आहे, तरी जगाची वास्तविक स्थिति अशी आहे कीं बहुतेक लोक केवल जीविताच्या संरक्षणासाठीं जेवढें अगदीं अवश्य आहे तेवढेंच मिळविण्यासाठीं उद्योग करीत नाहींत, तर कांहीं तरी ऐहिक लाभाकरितां सतत उद्योग करीत रहाणें हाच जन्माचा हेतु समजतात. असाच जीविताचा हेतु मानिला म्हणजे अत्यंत अनिष्ट परिणाम घडतात, ते असे कीं—नैतिकबुद्धि व अध्यात्मशक्ति नष्ट होतात, ज्या देशबांधवांचा आपणास उपयोग हो-

ण्यासारिखा नसतो ते केवळ शत्रूसारखे दिसूं लागतात, अशा बांधवांस जबरीनें किंवा छलानें बुचाडण्यांत मौज वाटून त्यांतच आढ्यता मिरविण्याची संवय लागते, आणि यदाकदाचित् या कामांत अपयश आलेंच तर लागलींच क्रोध येतो आणि मग बुद्धिभ्रंश होण्यास उशीर लागत नाहीं.

संमोह म्हणून एक मनाची अवस्था आहे, तिजमध्यें खऱ्याखोट्याची भेसळ होऊन विवेचकबुद्धि (Reason) व सदसद्विवेकशक्ति यांची सांगणी रुचत नाहीं, चाललेली घटिका हीच आयुष्याची मर्यादा भासूं लागते आणि बेफामपणानें चैनींत निमग्न व्हावेंसें वाटून अशी चैनबाजी किती दिवस टिकणार हें समजण्याची अक्कल देखील उरत नाहीं. ऐहिक गोष्टींविषयींचा हा संमोह कायम रहाण्याची दोन विशेष कारणें आहेत. एक तर जीविताचें रहस्य उकलणें सामान्य बुद्धीस अशक्यच होय, दुसरें असें कीं युगेंच्या युगें पिढ्यानुपिढ्या चालत आलेल्या चमत्कारिक शिक्षणामुळें अहंवृत्तीचें प्राबल्य फार वाढतें, आणि देशबांधवांच्या कल्याणापेक्षां स्वहित साधण्याचीच विलक्षण हांव सुटते.

मत्सर हा विकार शुद्ध पापाचें व अज्ञानाचें कार्य होय आणि त्यापासून मत्सरी मनुष्याचें किंवा ज्याचा मत्सर होतो त्याचें—कोणाचेंच हित होत नाहीं. दुसऱ्याला प्राप्त झालेली वस्तु स्वतः मिळविण्याचें सामर्थ्य अंगीं नसलें म्हणजे त्याची ती वस्तु नाहींशी करण्याची वासना उत्पन्न होते, म्हणून मत्सर हें अहंकारप्रतिष्ठापनेचें (Self-assertion) अत्यंत दुष्ट स्वरूप होय.

ही दुष्ट भावना क्रमानें वाढत जाऊन हेवा, निन्दा, द्वेष, हाडवैर अशीं तिचीं रूपान्तरें होतात. ह्या वृत्ति एकाच प्रकारच्या असतात, तथापि तदन्तर्गत दुष्ट बुद्धीच्या कमजास्त प्रमाणांवरून त्यांस भिन्न नांवें प्राप्त होतात. मत्सराशींच संबद्ध असलेला स्पर्धा (Emulation) म्हणून एक विकार आहे व तो दुष्टबुद्धीपासून निर्माण झालेला असूनहि श्रेयसाशीं मिश्रित होतो म्हणून त्याचीं गोड फळें अनुभवास येतात, म्हणजे स्पर्धेचा उद्देश दुसऱ्याचें नुकसान करण्याचा नसून स्वतःचा फायदा करून घेण्याचाच असतो.

क्षुधा या प्राणधर्माप्रमाणेंच काम हा विकार प्राणिमात्रास सर्वसाधारण आहे. आजपर्यंतच्या अवलोकनावरून उद्भिज्जकोटीमध्यें तो नसतोच असें म्हणतां येत नाहीं, कारण वनस्पतिशास्त्रांत पुंकेसर व स्त्रीकेसर असें वर्गीकरण आढळतें. कामविकारास कह्यांत ठेविलें नाहीं तर हटकून नुकसान होतें, व कह्यांत ठेविलें असतां अनुराग किंवा प्रेम अशी त्यास संज्ञा प्राप्त होते, आणि प्राणिवर्गाच्या वृद्धीस तर तो अत्यन्त अवश्य आहे. महा बुद्धिमान् व योगविद्येमध्यें कुशल अशा लोकांप्रमाणें, शरीरानें व मनानें कामजय केला असतां, वाटेल तितकी आयुष्याची मर्यादा वाढविली जाते आणि चैतन्यशक्तीस अद्भुत सामर्थ्य प्राप्त होतें. त्याशीं संबद्ध असलेल्या क्रोध व लोभ या वृत्तींप्रमाणें, कामविकाराचा दुरुपयोग होऊन मनुष्यजातीमध्यें असंख्यात विपत्ति, रोग व अपमृत्यु घडलेले आहेत. इतर विकारांपासून उद्भवणारे दुष्परिणाम फक्त कर्त्यासच भोगावे लागतात,

पण कामविकाराचें तसें नाहीं, कारण या विकाराच्या तृप्तीपासून जें क्षणिक सुख होतें, त्याच्या लाभासाठीं प्रयत्न करण्यांत जे लोक अज्ञानामुळें गर्क होतात त्यांसच या विकाराचे दुष्परिणाम भोगावे लागतात असें केवळ नसून कर्त्यांची गरीब बिचारी संतति त्या दुष्परिणामास बळी पडते आणि तेणेंकरून सर्व जगत् कामविकारापासून होणाऱ्या विपत्तीमध्यें ग्रस्त होतें. यदाकदाचित् दैवयोगानें सत्यज्ञानाचा प्रकाश मिळालाच, तर मात्र ह्या दुष्परिणामांपासून सुटका करून घेतां येते.

(श्लोक)

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥
हविषा कृष्णवर्त्मेव भूय एव स वर्धते ॥ १

—भगवद्गीता

या वचनाप्रमाणें, कामविकाराची तृप्ति करीत सुटल्यानें त्याची शान्ति होत नाहीं, उलट आगींत तूप ओतल्यानें जसा जास्तच भडका उडतो, तद्वत् या विकाराच्या सतत तृप्तीनें त्याची अधिकाधिक वृद्धि होत जाते.

एवढावेळपर्यन्त ज्या वेगांचें अथवा विकारांचें वर्णन झालें, त्यांचा परिणाम कुलशीलाच्या व शिक्षणाच्या मानानें कमजास्त प्रमाणांत सर्व मनुष्यांच्या अन्तःकरणावर घडतो. परंतु मद हा जो विकार आहे त्याचा अंमल सर्व व्यक्तींवर सारखाच होतो व जसें जसें मन सुसंस्कृत होतें तसा तसा तो क्षीण होत जातो, पण तो अगदीं नाहींसा कधींच होत नाहीं व पूर्णपणें कह्यांतहि येत नाहीं. आपणाकडे दुसऱ्याचें लक्ष वेधावें म्हणून आपण खरोखर आहों त्यापेक्षां चांगलें दिसावें

ही जी दुष्ट खोड प्रत्येकास जडलेली असते, तिचा पाया अहंकार व आपणास इष्ट असलेल्या वस्तूंची गोडी इतरांस लावण्याची इच्छा—हीं होत. ह्या गोष्टी जर उदात्त व स्तुत्य असतील तर मद हा विकार क्षम्य होईल, परंतु असें नेहमीं पहाण्यांत येतें कीं श्रेष्ठ पदवी पावल्यानंतर थोर महात्मे देखील आपल्या विचारांचा अंमल, पुढच्या पिढीवर तर नाहींच, पण निकट संबंधाच्या कमी दर्जाच्या माणसांवर देखील चालवूं शकत नाहींत; पृथ्वीवरील सर्व जातीचीं मनुष्यें एकाच क्षेत्रांत एकसारखीं फिरत रहातात, पण त्यांच्यामध्यें थोडा देखील फरक किंवा प्रकार नजरेस पडत नाहीं, त्यांच्यामध्यें नवीन स्फूर्ति दिसत नाहीं, आयुष्यक्रमाचा जो धोपट मार्ग एकदां ठरलेला आहे त्यापेक्षां अधिक श्रेयस्कर किंवा सुखकर मार्ग समजण्याची किंवा शोधून काढण्याची अक्कल देखील कोणामध्यें दृष्टीस पडत नाहीं, उलटपक्षीं जसजसा काळ लोटेल तसतशा दुष्ट संवयी मात्र वृद्धिंगत होत जातात आणि प्रशंसनीय वासना दबून जातात किंवा क्षय पावतात,—असें घडलेलें जेव्हां आपण पहातों तेव्हां असेंच म्हणावें लागतें कीं सर्व मिथ्या आहे.

मनुष्यामध्यें जे जे वेग अथवा विकार उत्पन्न होतात, त्यांस कह्यांत ठेवणें अत्यन्त इष्ट आहे. राक्षसाची शक्ति अंगीं असली तरी हवीच आहे, पण दुसऱ्यानें चेतविल्याखेरीज त्या शक्तीचा उपयोग करणें मात्र भयंकर आहे. परमेश्वरानें जे वेग व विकार निर्माण केले आहेत, त्यांचा उद्देश हाच कीं त्यांस क-

ह्यांत वागवून आपल्या पौरुषाचा व सामर्थ्याचा उपयोग करण्याची संधि मनाला मिळावी. दुसरें असें कीं ईश्वरानें मनोविकारहि उत्पन्न केले आहेत आणि त्यांवर दाब ठेविला नाहीं तर अनर्थ होतो म्हणून त्याबरोबर त्यांचा जोर कमी करण्याकरितां उताराहि देऊन ठेविला आहे, त्याचें नांव बुद्धि. जितकी शत्रूची शक्ति अधिक तितका त्यांवर मिळविलेला जय अधिक प्रशस्त होय. आपणास कोणी शत्रु नसावा व आपली परिस्थिति सर्वकाल निराकुल व सुखकर असावी अशी इच्छा करणें हेंच स्तिमितपणाचें व आळसाचें लक्षण होय. आपल्या बांधवांमध्यें प्रतिष्ठा गाजवावी असें ज्याला वाटतें त्यानें असें मनांत वागवावें कीं आपल्या अन्तर्यामींचे शत्रु जर जिंकितां आले, तरच ही प्रतिष्ठा मिळविण्याचा त्याला हक्क पोहोंचतो, कारण कामक्रोधादिकांवर जय मिळविल्याखेरीज नुसत्या बाह्यविजयानें जरी लोक फसले, तरी तो विजय केवळ पोकळ व अशाश्वत समजला पाहिजे.

प्रकरण ५

षडूर्मि

(श्लोक)

कामक्रोधादयः शान्तिदांत्याद्या लिंगदेहगाः ॥

ज्वरा द्वयेऽपि बाधन्ते प्राप्त्याऽप्राप्त्या नरं क्रमात् ॥ १

(आर्या)

कामक्रोधादिक जे प्राप्तीनें दुःख सर्व ते देती ॥

शान्त्यादिक हे दुःखद अप्राप्तीनेंच सर्वदा होती ॥ १

प्रकरण ५

षडूर्मि

प्राचीन संस्कृत ग्रंथांमध्यें षडूर्मि ही संज्ञा दोन प्रकारच्या विकारांस अभेदपणें योजिलेली आढळते, म्हणजे क्षुधा, तृषा, शोक, मोह, जरा व मरण या सहांस आणि काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद व मत्सर या सहांस षडूर्मि म्हणतात. यासाठीं दोन्ही षट्कांची माहिती बारकाईनें देणें इष्ट आहे. पहिलें क्षुधादि षट्क सर्व स्थिरचर प्राण्यांस बहुधा लागू करण्याचा परिपाठ आहे. खनिज कोटि वगळून उद्भिज्ज व प्राणिकोटींस जीव आहे. प्राणाचे धर्म क्षुधा व तृषा, मनाचे धर्म शोक व मोह, आणि शरीराचे धर्म जरा व मरण हे होत. उद्भिज्ज कोटीस मन नसल्यामुळें शोक मोह हे धर्म असत नाहींत, तथापि क्षुधा, तृषा, जरा व मरण हे आहेतच. प्राणिमात्रास क्षुधा, तृषा, शोक, मोह, जरा व मृत्यु या उर्मि असून, शिवाय निद्रा किंवा विश्रान्ति, भय आणि मिथुनीभाव हे धर्म असतात.

यावरून पहातां, क्षुधा, तृषा, शोक, मोह, जरा, मृत्यु, निद्रा, भय व मिथुनीभाव हे आधिभौतिक धर्म सकल प्राण्यांत आविर्भूत होतात, तथापि मनुष्यामध्यें व इतर प्राण्यांमध्यें या धर्मांचा प्रभाव अगदीं भिन्न स्वरूपाचा आढळतो. पशुपक्ष्यादिकांमध्यें केवळ उपजतबुद्धि (instinct) असून विचार करण्यास समर्थ अशा चेतन्याचा (mind) अभाव असतो, म्हणून शोक व मोह यांची बाधा त्यांस फारशी होत नाहीं. बाकी

राहिलेले क्षुधा, तृषा, जरा, मृत्यु, निद्रा, भय व मिथुनीभाव—यांसंबंधानें मनुष्य व इतर प्राणि यांमध्यें जो फरक नजरेस पडतो, तो जीवितरहस्याचा अत्यन्त रमणीय भाग होय यांत संदेह नाहीं.

पूर्वीं सांगितलेंच आहे कीं प्रथमतः जेव्हां आदिपुरुष निर्माण होतो, तेव्हां तो केवळ आत्मारूप अथवा चैतन्यरूप असतो आणि त्याच्या स्वरूपापासून देहाची उत्पत्ति क्रमाक्रमानें होऊं लागते. शरीरांतील राजा जो प्राण तो जेव्हां शरीरांत संचार करूं लागला, तेव्हांच क्षुधा तृषा हीं उत्पन्न झालीं. नंतर मुख, तालुस्थान व रसनेंद्रिय हीं क्रमानें निर्माण झालीं, आणि क्षुधा व तृषा यांच्या शान्तीकरितां नानाप्रकारचे अन्नरस उत्पन्न झाले. त्या अन्नपानादिकांच्या योगानें मनाला संतोष व शरीराला पुष्टि प्राप्त होतात. तथापि प्राणाचे धर्म जे क्षुधा व तृषा त्यांच्या शान्तीच्या क्रियेंत मनुष्यामध्यें व इतर प्राण्यांमध्यें फारच तफावत दृष्टीस पडते. जे जे निसर्गसिद्ध पदार्थ शरीरास अवश्य व पुष्टिकारक असतात तेवढेच भक्षण करून पशुपक्ष्यादि आपल्या क्षुधेची शान्ति करितात व ईश्वरनिर्मित उदकानें तृषेची शान्ति करून घेतात आणि ही क्रिया उपजतबुद्धीनेंच घडते. शिवाय, क्षुधातृषांचे वेग येतील तेव्हांच अन्नपाण्याच्या शोधास तिर्यग्योनी लागतात व आहाराविषयीं सायंप्रातश्चिन्ता त्यांस मुळींच नसते, म्हणून खाऊन उरलेल्या पदार्थांचा संग्रह करण्याची वासनाच त्यांना होत नाहीं. जें कांहीं ते करीत असतात, त्याचा उपयोग दिनचर्येच्या सिद्धतेच्या पलीकडे मुळींच होत नाहीं.

पण मनुष्यप्राण्याची गोष्ट अगदीं निराळी आहे. ईश्वरानें त्यास अप्रतिम बुद्धि व सारासारविचारशक्ति दिल्यामुळें आणि आधुनिककाळीं तर त्याची महत्त्वाकांक्षा अपरिमित वाढल्यामुळें, सुधारणा व प्रगति याशिवाय त्याला कांहींच दिसत नाहीं. या सर्वांचा असा कांहीं विलक्षण परिणाम झाला आहे कीं कृत्रिम तऱ्हेनें व रासायनिक प्रयोगानें खाण्याचे पदार्थ विपुल झाले आहेत, अन्न खाण्याच्या वेळा वाढल्या आहेत व संपत्ति अत्यन्त समृद्ध झाली आहे. तेणेंकरून आरोग्यशास्त्रावर सतत परिश्रम केल्याशिवाय, रासायनिक सिद्धान्तांचें सूक्ष्म ज्ञान असल्याशिवाय व विचित्र व्यायामप्रकारांचें अवलंबन केल्याशिवाय, शरीरप्रकृति नीट रहाणें दुरापास्त होऊन गेलें आहे. सांप्रतकालीं अन्नाच्छादनाचा व एकंदर रहाणीचा कृत्रिमपणा इतक्या थरास पोहोंचला आहे कीं, निसर्गावस्था म्हणजे काय, वस्तुस्वभाव म्हणजे काय,—याचें अज्ञान सर्वत्र पसरून गेलें आहे, आयुष्याचा क्षय होत चालला आहे, आणि रोगांची तर समृद्धि होत चालली आहे.

आतां जो म्हणून देहधारी आहे त्याला जरा, मृत्यु, निद्रा . व भय हे धर्म आहेतच, त्यांसंबंधानें मनुष्य व इतर प्राणि यांच्यामध्यें म्हणण्यासारखा विशेष भेद नाहीं.

मिथुनीभाव या धर्माविषयीं तर मनुष्य व इतर प्राणि यांच्यामध्यें जमीनअस्मानचें अन्तर आहे. तिर्यग्योनीमध्यें ऋतुकाळींच मिथुनीभाव घडतो आणि गरोदरपणीं तर कधींच घडत नाहीं, तेणेंकरून अकालीं वीर्यपात न होतां, शरीरसामर्थ्य कधींच ढळत नाहीं.

परंतु यासंबंधानें मनुष्यप्राण्याची स्थिति अत्यंत शोचनीय आहे असें जाणूनच, जसा बाप सदय अन्तःकरणानें आपल्या मुलांस उपयुक्त ज्ञानाचा उपदेश करितो, त्याप्रमाणें परमेश्वरापासून वेद निर्माण झाले. मनुष्याची विषयाकडे स्वाभाविक प्रवृत्ति आहे म्हणून विषयवासना इतकी तीव्र असते कीं श्रीमद्विद्यारण्यांनीं जीवन्मुक्तिविवेक नामक ग्रंथांत म्हटलें आहे—

(श्लोक)

मात्रा स्वस्रा दुहित्रा वा नैकशैय्यासनोभवेत् ॥
बलवानिंद्रियग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ १

म्हणजे, पुरुषानें मातेस, बहिणीस किंवा मुलीस घेऊन कधींहि एका शय्येवर निजूं नये किंवा एका आसनावर बसूं नये, कारण इंद्रियांची प्रवृत्ति इतकी जोरदार आहे कीं मोठ्या विद्वानास सुद्धां वेड लावील. तेव्हां सर्वदां स्त्रीकामुक जो पुरुष त्याचे हातून योनिसंकर घडूं नये म्हणून वेदशास्त्रांनीं प्रथमतः मनुष्याच्या गुणकर्मांप्रमाणें वर्णाश्रमधर्म निर्माण केले आणि नंतर त्यांच्यामध्यें वर्णसंकर टाळण्यासाठीं विवाहधर्माची स्थापना केली. विवाहाविषयीं निर्धार असा केला कीं सातवी व पांचवी पिढी सोडून, सवर्ण पण असगोत्र व असपिंड अशा कन्यकेचें पाणिग्रहण पुरुषानें करावें. सपिंड ही संज्ञा धर्मशास्त्रांत फार महत्त्वाची असल्यामुळें, तिचें निरूपण करणें अवश्य आहे.

(श्लोक)

वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः ॥
पंचमी चेत्तयोर्माता तत्सापिंड्यं निवर्तते ॥१

पंचमात्सप्तदूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा ॥

—निर्णयसिंधु

याचा अर्थ असा कीं—सपिंड कोण हें ठरविणें असेल तर कूटस्थ म्हणजे एक पूर्वज ध्यावा, तो जर पुरुष असेल तर त्यापासून सहा पिढ्या, व स्त्री असेल तर चार पिढ्या—एथपर्यंत सपिंड ही संज्ञा लागू पडते. म्हणजे वधू व वर यांस सोडून त्यांचा पिता जर कूटस्थापासून सात पिढ्या मोजतांना आढळला नाहीं किंवा त्यांची माता जर पांच पिढ्या मोजतांना आढळली नाहीं—तर तीं वधुवरें सपिंड होत नाहींत, म्हणून त्यांचा विवाह होण्यास हरकत नाहीं.

तेव्हां अशा तऱ्हेनें असपिंड, समान वर्णाची व भिन्न गोत्राची, रूपयौवन संपन्न, वयानें लहान, अशा कन्येशीं तिच्या बापाच्या संमतीनें, देव, द्विज व अग्नि यांच्या साक्षीनें पुरुषानें विवाह करावा अशी वेदशास्त्राची अनुज्ञा आहे. अशा धर्मपत्नीशींच पुरुषानें मिथुनीभावानें रहावें; शिवाय दिवस व रात्रीचा पहिला प्रहर वर्ज करून ऋतुकालीं प्रजोत्पत्तीसाठीं स्वदार मिथुनीभावाचा अंगीकार करावा. अशा आचरणानें ब्रह्मचर्य कायम राहून पिंडस्थैर्य उत्पन्न होतें आणि तदुत्पन्न प्रजा सुदृढ व सदाचारसंपन्न बनते.

अशा तऱ्हेचा विवाहनिर्बंध स्वतःप्रमाण ज्ञानमय श्रुतिशास्त्रामध्यें केला असल्यामुळें, भरतखंडांत व परंपरेनें सर्व पृथ्वीवरील देशांत व्यभिचारनिषेध दृष्टीस पडतो व तेणेंकरून मानव जातीचें अपरिमित कल्याण झालेलें आहे. यासाठीं शुद्धबीजाच्या प्राप्तीकरितां वेद-

शास्त्रांची आज्ञा शिरसा वंद्य मानून तन्निरूपित सिद्धान्त सर्व जातींच्या लोकांनीं अंमलांत आणावयाचा प्रयत्न जारीनें करावा, म्हणजे सांप्रतच्या धुमाकुळास कांहीं तरी आळा बसेल व मानव जातीची स्थिति सुधारेल यांत शंका नाहीं.

एथपर्यंत मनुष्य व इतर प्राणि यांस सर्वसाधारण ज्या आधिभौतिक उर्मी अथवा वेग यांचें निरूपण झालें. आतां षडूर्मि ही संज्ञा ज्या मनोविकारांस लावितात त्यांविषयीं विवेचन करूं. उर्मी या शब्दाचा मूळ अर्थ लाटा हा असून, ह्या व इतर समानार्थक शब्दांचे अनेक प्रकारचे लाक्षणिक प्रयोग व विविध रूपकें प्रचलित आहेत. उदाहरणार्थ, विचारसागर ह्या हिंदी ग्रंथांत परमात्मस्वरूप हा समुद्र कल्पून विष्णु, महेश इत्यादि देवता त्याच्या लाटा होत असें प्रतिपादन केलेलें आढळतें.

(दोहा)

अब्धि अपार स्वरूप मम । लहरी विष्नु महेस ॥
रवि, विधि, चंदा, वरुन, यम। सक्ति, धनेस, गनेस ॥ १

त्याप्रमाणेंच शरीर व तदन्तर्गत वायु हा समुद्र कल्पून त्यांमध्यें जे वेग अनुभवास येतात त्या लाटा होत असें मानून क्षुधा, तृषा, शोक, मोह, जरा, मृत्यु, निद्रा, भय, मिथुनीभाव यांस उर्मी असें म्हणण्याची रीत आहे. तसेंच अन्तःकरण हा समुद्र कल्पून काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर ह्या उर्मी मानिल्या आहेत. शिवाय या विकारांस लाटा मानणें हें दुसऱ्या रीतीनेंहि सयुक्तिक व मनोरंजक आहे. अन्तःकरण क्षुब्ध झालें किंवा अन्तःकरणाचा क्षोभ झाला असे प्रयोग पाहिल्याबरो-

बर समुद्राची कल्पना मनांत येते. काम, क्रोध वगैरे विकार लाटांप्रमाणें मानिले म्हणजे चित्तास समुद्र न कल्पितां इतर पदार्थांस सुद्धां समुद्राची उपमा दिलेली आढळते. कधीं कधीं संसारास समुद्र मानून, कामक्रोधादि लहरी ज्ञानतारू बुडवून टाकितात असे प्रयोग पहाण्यांत येतात. कधीं कधीं कामक्रोधादिकांस तस्कराची उपमा देऊन, ते ज्ञानरत्न चोरावयास टपलेले असतात अशीहि कल्पना केलेली आढळते.

काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद, मत्सर हे विकार शुद्ध स्वरूपांत असतांना, त्यांपासून मनुष्याचें रक्षण होऊन हित होतें आणि सृष्टींतील ईश्वराचे हेतु सिद्धीस जातात. क्षुधातृषादि शारीर वेगांपैकीं मिथुनीभाव म्हणून जो वर सांगितला आहे त्याचें मानसिक प्रतिरूप (counterpart) कामविकार होय आणि तो शुद्धावस्थेंत असतां अत्यन्त सुखावह असून, तेणेंकरून प्राणिवर्गाची वृद्धि होते, जीवित सफल होतें आणि ईश्वराची इच्छा तृप्त होते. प्रजोत्पत्तिसाधक जें उपस्थेंद्रिय त्याची तर वेद, शास्त्र, पुराण यांमध्यें अपूर्व महती गाइली आहे.

प्रजातिरमृतमानंद इत्युपस्थे ॥

हें वचन तैत्तिरीयोपनिषदामध्यें आढळतें व याच अर्थाचा श्लोक श्रीमद्भागवतांत येणेंप्रमाणें आहे:—

निरभिद्यत शिश्नोवै प्रजानंदामृतार्थिनः ॥
उपस्थ आसीत्कामानां प्रियं तदुभयाश्रयम् ॥ १

म्हणजे आदिपुरुषास अपत्य लाभाची, रतिसुखाची व शाश्वतसुखाची इच्छा झाली, त्या समयीं शिश्न उत्पन्न झालें, तेथें उपस्थ हें इंद्रिय व प्रजापति ही देवता नि-

र्माण झालीं, व त्या दोघांच्या आश्रयानें रतिसुख हा विषय उत्पन्न झाला. येणेंप्रमाणें वर्णिलेल्या उपस्थेंद्रियाची खरी योग्यता न जाणल्यामुळें पृथ्वीवर सर्वत्र अनर्थ कोसळला आहे आणि या इंद्रियाच्या शान्तीसंबंधानें वेदशास्त्रप्रणीत, निर्णायक व सर्वार्थसंपादक आज्ञा भरतखंडांत प्रचलित नसत्या व त्यांचा प्रसार परंपरेनें सर्व पृथ्वीवर झाला नसता, तर या अनर्थास पारावारच राहिला नसता.

वरील वेदवचनांतील व भागवतांतील अमृत या पदाचा अर्थ सामान्य लोकांस अज्ञेय असल्यामुळें, त्याचें विवरण अवश्य आहे. भरतखंडांत योगशास्त्राच्या अभ्यासामुळें, जरामरणापासून निवृत्ति, ईश्वरप्रणिधान, चित्तैकाग्र्य, अखंड सुखावाप्ति वगैरे अत्यंत विलोभनीय अवस्थांचा अनुभव घडत आहे हें सुप्रसिद्ध आहेच. उपस्थेंद्रियापासून वीर्यपातानें जर अप्रतिम आनंद होऊं शकतो, तर जन्मापासून उत्पन्न झालेल्या वीर्याचें विधियुक्त मार्गानें रक्षण केलें असतां देहास किती कान्ति चढेल वा दार्ढ्य प्राप्त होईल याची गणना करणें कठीण आहे.

(श्लोकार्ध)

युवा भवति वृद्धोऽपि। सततं मूलबंधनात् ॥

—योगप्रदीपिका

म्हणजे प्राणायामास अवश्य जो मूलबंध त्याच्या सतत अभ्यासानें चिरकाल यौवनाचा लाभ होतो.

सुगंधो योगिनो देहे जायते बिंदुधारणात् ॥

यावद् बिंदुः स्थिरो देहे तावत्कालभयंकुतः ॥ १

एवं संरक्षयेद् बिंदुं मृत्युं जयति योगवित् ॥
मरणं बिंदुपातेन जीवनं बिंदुधारणात् ॥२

—योगप्रदीपिका

म्हणजे, बिंदु स्थिर राहिला असतां देहामध्यें बल उत्पन्न होऊन स्थैर्य प्राप्त होतें आणि जीविताविषयीं भय म्हणून कसें तें रहात नाहीं. याकरितां बिंदूचें रक्षण करून योगी लोक मृत्यूला जिंकून टाकितात. बिंदुपात होणें हेंच मरण असून बिंदूचें उत्तम प्रकारें रक्षण होणें हेंच अमृतत्व होय.

शुद्ध अवस्थेंत असतां कामविकारापासून मनुष्याचें हित कसें होतें व ईश्वराचा सृष्टींतील उद्देश कसा सिद्धीस जातो हें आतां वाचकांच्या लक्षांत चांगलें येईल. त्याप्रमाणेंच क्रोध या विकाराच्या शुद्ध स्वरूपापासून मनुष्याचें रक्षण व हित हीं कशीं होतात तें पाहूं. क्रोध हा मनोवेग ईश्वरानें दिला आहे म्हणून मनुष्याच्या जीविताचें, संपत्तीचें व कुटुंबांतील मनुष्याच्या जीविताचें रक्षण होतें हें उघड आहे. आपणास जर क्रोध आला नाहीं तर डोकीवर पागोटें सुद्धां उरणार नाहीं, किंवा बायकापोरांच्या अंगावर वस्त्रप्रावर्ण देखील रहाणार नाहीं किंवा घरामध्यें सुतळीचा तोडाहि मिळणार नाहीं. तेव्हां क्रोध हा वेग अवश्य आहे हें सिद्ध होतें.

हीच गोष्ट लोभ विकारास लागू आहे. लोभ म्हणजे द्रव्य किंवा कोणताहि उपयुक्त पदार्थ मिळविण्याची इच्छा होय, म्हणून लोभ नसेल तर आपणांस व कुटुंबांतील माणसांस खावयास अन्न व ल्यावयास वस्त्रसुद्धां मिळणार नाहीं. शिवाय मनाचा थोरपणा परहित सा-

धण्यांत असून, द्रव्याचा व उपयुक्त वस्तूंचा सांठा असल्याशिवाय परहित साधणें अशक्य आहे. दुसऱ्यावर उपकार केला असतां पुण्यप्राप्ति होते, व दुसऱ्यास पीडा करण्याचें फल पाप होय. म्हणून आत्मीय व कुटुंबीय रक्षणास व परोपकारास द्रव्य अवश्य आहे, आणि द्रव्याची चिन्ता मनांत बाळगल्याशिवाय व तदर्थ प्रयत्न केल्याशिवाय, द्रव्य मिळणारच नाहीं, तेव्हां लोभ हा विकार शुद्धावस्थेंत असतां मनुष्याच्या हितास अवश्य आहे हें सिद्ध होतें.

मद, मोह, मत्सर या तीन विकारांचे एका विशिष्ट प्रकारचें शुद्ध स्वरूप बनलें असतां व्यक्तीचें व समाजाचें हित अवश्य होतें. मद हें एक अहंकाराचें रूप असून, अहंकारामुळें कधीं कधीं जगांतील मोठमोठीं कार्यें घडून येतात. अवतारी पुरुष म्हणून जे जे मानिले जातात त्यांचे हातून समाजाचें अनेक प्रकारचें हित झालेलें दृष्टीस पडतें. श्रीमत् शंकराचार्य किंवा ज्ञानेश्वर महाराज हे सत्पुरुष म्हणजे अशा प्रकारचें जगाचें हित साधणारीं ठळक उदाहरणें होत. आपणाकडे दुसऱ्याचें लक्ष वेधावें ही जी शुद्ध अहंकारवृत्ति कधीं कधीं बनते तिचा पाया आपणास ज्या जनहितकारक गोष्टी आवडतात त्यांची गोडी इतरांस लावावी ही सदिच्छा होय. देशभक्त दादाभाई नवरोजी किंवा माधवराव रानडे हे पुरुष अशा प्रकारचें देशहित साधणारे उत्कृष्ट नमुने होत.

मोह हें जरी केवळ अज्ञानाचें कार्य आहे, तरी त्याच्या एक प्रकारच्या शुद्ध स्थितींत व्यक्तीचें व स-

माजाचें हित होऊं शकतें. आपणाकडे दुसऱ्याचें लक्ष वेधावें यासाठीं मदाची जी शुद्ध अहंकारवृत्ति कधीं कधीं बनते म्हणून वर सांगितलें, तिशीं सापेक्षसंबंधानें रहाणारी मोहाची एक शुद्ध स्थिति आहे, तिजमध्यें मग्न असतां, अनेक व्यक्ति, एकाद्या अवतारी पुरुषाच्या किंवा जनहितैषी पुरुषाच्या नादीं लागतात व त्या पुरुषाच्या आज्ञा ईश्वरतुल्य मानून त्यास व्यवहार्य स्वरूप देण्यास कायावाचामनेंकरून रात्रंदिवस झटत असतात. अशा व्यक्तींचे पुष्कळ समाज बनून, राष्ट्राचें कल्याण झाल्याचें हवे तितके दाखले सांपडतात.

तसेंच, अन्यगुणद्वेष म्हणजे दुसऱ्याच्या गुणाचा द्वेष हा जरी मत्सर या शब्दाचा वास्तविक अर्थ असला, तरी मत्सराशींच संबद्ध असलेला स्पर्धा म्हणून जो विकार आहे, तो श्रेयसाशीं मिश्रित होऊन अत्यन्त हितकारी होऊं शकतो. आपणास इष्ट असा एकादा गुण किंवा पदार्थ दुसऱ्यापाशीं दृष्टीस पडला असतां, स्वकीय शुभ किंवा अशुभ मनोवृत्तीची तत्काल परीक्षा होते, ती अशी कीं जे लोक हुशार व उत्साहपूर्ण असतात ते अशा वेळीं नानाप्रकारचे उद्योग व साहस करून इष्टगुण किंवा पदार्थ मिळवूं शकतात, परंतु जे लोक खुनशी, दुष्ट व निरुद्योगी असतात ते मात्र दुसऱ्याचे गुण किंवा पदार्थ नष्ट होण्याबद्दल आटोकाट प्रयत्न करितात. स्पर्धा (Emulation) व मत्सर (Envy) यामध्यें फरक असा आहे कीं स्पर्धासंपन्न पुरुष दुसऱ्याच्या पातळी इतका स्वतः उंच होण्यास झटतो व मत्सरग्रस्त पुरुष दुसऱ्यास आपल्या पातळीइतका खालीं

ओढण्याचा प्रयत्न करितो. ज्ञानी पुरुष विषयांतील सदोष भाग काढून टाकून मनुष्यमात्रास हितकारक अशा त्याच्या अमृतवटी तयार करूं शकतात, त्याप्रमाणें अन्यगुणद्वेषापासूनच जन्म पावून स्पर्धा ही अमोलिक वल्ली मनुष्यास उत्कृष्ट गुणसंपन्न करून कीर्तिशिखरास पोहोंचविते. मत्सर या विकाराच्या शुद्ध अवस्थेपासून हा अत्युत्तम लाभ घडतो व त्याचीं अनेक उदाहरणें मर्मज्ञ वाचकांस सहज आढळतील. कामक्रोधादि षड्विकारांस रिपु समजून तुच्छ मानण्याचा सर्वत्र संप्रदाय असल्यामुळें या विकारांच्या शुद्धस्वरूपाचें वर्णन विस्तृत रीतीनें केलें आहे.

प्रकरण ६

जड आणि चैतन्य

(श्लोक)

नाहं देहस्य नो देहो मम नायमहं तथा ॥
इति विश्रान्तचित्ता ये ते मुने पुरुषोत्तमाः ॥१

(आर्या)

देह नसे हा माझा मीहि नसे याचि देहाचा ॥
ऐसें वागवि चित्तीं उत्तम तो पुरुष होतसे साचा ॥१

प्रकरण ६

जड आणि चैतन्य

मानवी देहास पुढील पांच अवस्थांतून आयुष्य क्रमावें लागतें:—(१) जन्मापासून नऊ वर्षेपर्यंत स्तनंधयत्व व बाळपण, (२) दहा पासून पंचवीस वर्षेपर्यंत ज्वानी किंवा विद्यार्थिदशा, (३) सव्वीस पासून पन्नास वर्षेपर्यंत प्रौढ व कुटुंबीय अवस्था, (४) पन्नास पासून पासष्ट वर्षेपर्यंत मध्यम संन्यास (५) पुढील आयुष्य पूर्ण संन्यास किंवा विश्रान्ति. ह्या ज्या अवस्थांच्या मर्यादा दिल्या आहेत, त्यांमध्यें शरीर व चैतन्य यांच्या निरनिराळ्या स्थितींमुळें कांहीं फरक होऊं शकेल, तथापि वर जें वयाचें मान ठरविलें आहे, त्याप्रमाणें मानवी जीवनसंग्रामाच्या, प्रयत्नाच्या, विश्रान्तीच्या व शान्तीच्या दर्शक अशा सरासरीनें अवस्था आहेत असें आढळून येईल.

स्पष्टभेददर्शक गुणधर्मांवरून व वयोमानाच्या अवधींचा पूर्ण विचार करून, वर ज्या अवधि लिहिल्या आहेत त्यांनीं परिमित अशा भिन्न अवस्थांतून मानवी देहास आक्रमण करावें लागतें. वास्तविक पहातां, प्रत्येक श्वासाबरोबर किंबहुना आयुष्याच्या प्रत्येक क्षणीं मानवी शरीरांत फरक होत असतो. अखिल भौतिक विश्व निश्चयानें हळू हळू नाश पावतें आणि त्याच दर्शेत किंवा त्याच शरीरांत फिरून कधींहि दृष्टीस पडत नाहीं. देहांतील अविनाशि भाग कधींहि मरत नाहीं

किंवा जगांतून कधींहि नष्ट होत नाहीं, तथापि ज्या अन्तर्गत शक्तींनीं तो अनुविद्ध झाला आहे, त्यांचा बनलेला देह सर्वकाल चढउतार पावत असतो, नाशाकडे प्रवृत्त होत असतो आणि जो परिणाम टाळण्यासाठीं मनुष्य जीवापाड झटत असतो त्याच परिणामामध्यें लीन होतो. सर्वांत अद्भुत असें जीविताचें रहस्य हेंच आहे कीं आपण जन्मास कसें येतों याचें ज्ञान लौकिकवार्तेखेरीज मनुष्यास कदापि होत नाहीं, तसेंच इतर माणसें मरतांना आपण पहातों यावरून होणारें अनुमान किंवा भविष्य याखेरीज आपण कसें मरतों याचेंहि ज्ञान मनुष्यास कधीं होत नाहीं. हें जें जन्माचें व मृत्यूचें कोडें तें सर्वदा मनुष्यास अज्ञात रहातें, कारण इहलोकीं आयुष्यक्रमणाच्या पूर्वीं व नंतर ज्या अवस्था प्राप्त होतात, त्या तिरोहित असतात, तेणेंकरून आपण अमर आहों अशा समजुतीनेंच मनुष्य वागत असतो. मोठाल्या संकटांत, भयंकर दुखण्यांत किंवा प्राणोत्क्रमणापूर्वीं कांहीं क्षण देखील, आपलें शरीर निर्जीव होऊन पडणार असा मनाचा निश्चय सहसा होत नाहीं. पराकाष्ठेचें शारीरिक किंवा मानसिक दुःख झालें असतां जीव जाईल तर बरें असें मनुष्याला वाटत असतें, परंतु प्रत्यक्ष आत्महत्येचे कांहीं अपवाद खेरीज करून पहातां, ज्या लोकीं एकदां गेलें असतां परत येण्याची आशाच नाहीं अशा सांपरायांत प्रवेश करण्याची इच्छा कोणीहि जाणून बुजून करीत नाहीं. आत्महत्येविषयीं सुद्धां असा विशेष आहे कीं, तें कृत्य तात्कालिक खुळेपणाचें आहे असें धर्मशास्त्रांत व व्यवहारांत समजलें

जातें, आणि अशा हत्येचें अव्यवहित म्हणजे अगदीं पूर्वींचें कारण मृत मनुष्याच्या बांधवांसहि समजत नाहीं. पौरुष पराक्रमाच्या सर्व शाखांमध्यें वीर म्हणून जे गणिले जातात, ते मात्र या नियमास अपवाद होत, कारण जगाचें रहस्य व त्याचा अवश्यंभावि नाश जाणूनच, असे पुरुष धर्माकरितां, देशाकरितां, कीर्तीकरितां किंवा ज्या गोष्टींकरितां जीव देणें उचित आहे असें त्यांच्या मनानें घेतलेलें असतें अशा गोष्टींकरितां आपले प्राण खर्चीं घालितात. परंतु इतकें असूनहि ज्या कार्याकरितां ते आपल्या जीवावर उदार झाले, त्याचा मोठेपणा न समजून कित्येक लोक ह्या प्रवृत्तीस देखील उन्मादच समजतात.

येणेंप्रमाणें जड द्रव्यें सर्वकाल विक्रियादशेंत व संक्रमण स्थितींत असून शेवटीं विनाश पावतात आणि ह्या रूपान्तराचें नियमन हवें तेव्हां करणें मानवी शक्तीबाहेरचें काम आहे, तथापि चैतन्याचें (mind) स्वरूप अगदीं भिन्न आहे. शरीराच्या उत्पत्तीपासून अन्तापर्यंत, तदधिष्ठित चैतन्य विकार पावत नाहीं आणि ह्या अविकार्य व अविनाशि स्वरूपाची त्याला जाणीव असते. शरीर, ज्ञानेंद्रियें किंवा कर्मेंद्रियें निष्क्रिय असतील, परंतु चैतन्य कधींहि निर्व्यापार रहात नाहीं. गाढ निद्रेमध्यें सुद्धां चैतन्य चिदात्म्याशीं संबद्ध असतें आणि तेवढ्या आधारानें जीविताची ऐहिक कामगिरी बजावण्यासाठीं उत्तेजन पावतें. मनांतील विचार व संस्कार बदलूं शकतील, मानसिक शक्ति व गुणधर्म भिन्न होतील आणि शारीरिक अशक्ततेच्या किंवा सा-

मर्थ्याच्या मानानें, पूर्वीपेक्षां अशक्त किंवा समर्थ होतील; परंतु प्रत्यक्षीकरणानें (Perception) पदार्थज्ञानास आरंभ झाल्यापासून चैतन्याचा पूर्ण लय होईतोंपर्यंत, आपलें सत्त्व कायम आहे असा त्यास पूर्ण अनुभव येत असतो. आरंभापासून शेवटपर्यंत चैतन्य एकच रहातें. या गोष्टीवरून साधु पुरुष असा सिद्धान्त ठरवितात कीं पृथक् व भिन्न रूपानें असूनहि, प्रत्येक चैतन्य अमर आहे, अग्नींतून ठिणगी उडावी तशी परमात्म्याच्या चिदाकाशापासून त्याची उत्पत्ति झालेली आहे. आणि

(श्लोक)

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय ।
नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि ॥
तथा शरीराणि विहाय जीर्णा-
न्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥१

या गीतावचनाप्रमाणें, मनुष्य जसा जुनें वस्त्र टाकून नवें घेतो, त्याप्रमाणें संचार करण्यासाठीं चैतन्य एका शरीरांतून दुसऱ्यांत अशा रीतीनें अनेक शरीरांत प्रवेश करितें.

आत्मा व त्याचें साधन जें मन यांनीं बनलेला जीवात्मा पहिलें आच्छादन टाकून, स्वाभाविकपणें दुसरें ग्रहण करण्याची इच्छा करितो. लौकिक व्यवहारांत आपण असें पाहतों कीं मनुष्याची योग्यता, अधिकार किंवा विशिष्ट गुण यांच्या मानानें, प्रासाद किंवा उच्च मंदिरें त्यास रहावयास मिळतात. अशा स्थानांमध्यें जाण्याचा ज्याला हक्क पोहोंचत नाहीं, त्याला प्रतिबंध करण्याकरितां मानवी द्वारपाल हजर असतात. एकाद्या

श्रेष्ठ किंवा स्पृहणीय शरीरांत जीवात्म्यास प्रवेश पाहिजे असेल, तर तेथील पहारेकरी दुसरा कोणी नसून, टाकून द्यावयाच्या शरीरांत असतांना केलेलें कर्मच द्वारपाल बनतें, आणि पूर्व शरीरांत जें पुण्य अथवा पाप त्याच्या खात्यास जमा असेल त्या मानानें तो त्यास उत्तम देहांत प्रवेश करूं देईल किंवा देणार नाहीं हें उघड आहे. ज्या जीवात्म्यानें कायावाचामनेंकरून आपणास यत्किंचित् देखील कलंक लावला नसेल, त्यास पाहिजे त्या शरीरांत प्रवेश करण्यास अधिकार पोहोंचतो. पूर्व शरीरांतील कृतकर्माप्रमाणें जीवात्म्यास नूतन शरीराची निवड करणें भाग आहे. ज्या वेळेस पापपुण्याची जमा जीवात्म्याच्या खात्यास मुळींच रहात नाहीं, सृष्टींतील सर्व शक्ति केवळ अपार समुद्राच्या लाटांप्रमाणें भासमान होऊन जीवात्मा परम शान्तीप्रत पावतो, आणि आपण परमात्मस्वरूपाहून भिन्न आहों असें त्यास मुळींच वाटत नाहीं,—अशा वेळेस मात्र इच्छास्वातंत्र्यामुळें व लहरीमुळें हातून घडलेल्या कृत्यांबद्दल प्राप्त होणाऱ्या सुखदुःखांच्या विचित्र प्रसंगांतून मनुष्याची सुटका होते व त्याचा अवतार संपतो.

येणेंप्रमाणें मानवी आयुष्याच्या आरंभापासून शेवटपर्यंत चैतन्याचें स्वरूप कायमच रहातें आणि बाह्य संस्कारांच्या व परिस्थितीच्या मानानें कधीं कर्मशील तर कधीं निष्क्रिय असा त्यांच्या उपाधीमध्यें मात्र भेद दृष्टीस पडतो, तथापि त्याचा चालक व उत्पादक जो आत्मा तो सर्वदा जागृत असतो. आत्मा हा एक असा पदार्थ आहे कीं—तो स्वतः कांहींएक व्यापार करीत

नाहीं व आपणच निर्माण केलेल्या व्यक्तींच्या हातून घडणाऱ्या क्रियांचा तो केवळ साक्षी असतो. जसा एखादा सेनानायक दुय्यम अधिकाऱ्यांच्या द्वारें हुकूम सोडून सैनिकांस युद्धास प्रवृत्त करितो, व आपण मात्र सर्वांत चैतन्य उत्पन्न करूनहि अलिप्त रहातो, तशीच गोष्ट आत्म्याची आहे. आत्म्यास जन्म नाहीं, मृत्यु नाहीं, तो एक असून अद्वितीय आहे, त्याच्यामध्यें भेद अथवा वियोग घडत नाहीं, तो सर्व पदार्थांस व्यापून त्यांमध्यें रहातो व अपरिमित व अपरिछिन्न आकाशतत्त्वामध्यें तो मिळून गेलेला असतो. सर्व शक्ति त्याच्यापासूनच निर्माण होतात, तरी तो सर्वशक्तिहीन असतो, सर्व इंद्रियांस त्याच्यापासून गति प्राप्त होते, तरी तो निरिंद्रियच असतो. साधूच्या, चांडालाच्या, पुण्यवानाच्या, पाप्याच्या, उद्योगशीलाच्या, निद्रिताच्या— पाहिजे त्याच्या देहांत आत्मा असतो. तो कधीं अग्नीमध्यें स्फुलिंगाप्रमाणें, उदकामध्यें प्रवाहरूपानें, वायूमध्यें श्वासरूपानें, किंवा पृथ्वीमध्यें घनरूपानें रहातो. आत्म्याच्या अस्तित्वामुळें दगड कठीण लागतो आणि लोंकर मृदु भासते. निरनिराळ्या महापुरुषांनीं आत्म्याचें वर्णन नाना प्रकारांनीं व नाना अभिधानांनीं केलेलें आहे. आत्म्यास पाहिजे तें नांव दिलें तरी चालेल, त्याला जाणिलें असतां सर्व कांहीं जाणिलें जातें. आत्म्याचें दर्शन झालें असतां पहावयाचें कांहीं उरतच नाहीं. आत्मा असा कांहीं पदार्थ आहे कीं त्यापासून द्वैताची उत्पत्ति होते. अखिल विश्वाचे आद्यंत आणि वर्तमानभूतभविष्यत् आत्मा होय. आत्मा जीवाच्या द्वारें वि-

श्वांत प्रवेश करितो, जीवाचें साधन अहंकार होय, अहंकार मनाचा रथ बनवितो, मन इंद्रियांस घोडे बनवितें आणि इंद्रियें शरीरान्तर्गत अवयवांच्या द्वारें सर्व व्यापार करीत असतात.

आत्मा निष्काम व अजाण असूनहि सृष्टीचा कर्ता होय. त्याला फलाशा नसून भोक्तृत्वहि नसतें. आत्मा सुखदु:खाचा उपभोग घेण्याकरितां मनाची उत्पत्ति करितो, आणि विचार व निश्चय करण्याकरितां बुद्धि उत्पन्न करितो. अशुभाचा संसर्ग होण्यापूर्वी मन आत्मारूप असतें, त्यावेळीं सुशिक्षणाच्या तीरांमधून संयमन प्रवाह वहात असतो, आणि भूतमात्रांमध्यें प्रेमाच्या व ममतेच्या लाटा उसळूं लागतात. चित्तशुद्धीसाठीं ह्या प्रवाहांत निमज्जन करणें अवश्य आहे. अशा प्रवाहाच्या तीरापासून बहुतेकांचें चित्त इतकें दूर रहातें व क्षणिक वसतिस्थान जें शरीर त्यामध्यें इतकें गुरफटून जातें कीं त्यास आपल्या उत्पत्तिस्थानाचा विसर पडतो, आपल्या कवचाचें पोषण झालें कीं आपलें पोषण झालेंच अशी त्याची समजूत होते, देहाचा मल धुवून काढिला कीं आपण शुद्ध झालों असें त्यास भासतें, व रोगापासून किंवा इतर पीडेपासून देहाचें रक्षण करण्यांतच आनंदाची पराकाष्ठा वाटूं लागते. परंतु देहास अन्न समर्पण केलें तरी कांहीं काल समाधान वाटतें, पण फिरून अन्नाची गरज आहे ती आहेच. शरीर हवें तितकें धुतलें, तरी फिरून त्यास मालिन्य येतें व धुवावें लागतें. मानवी बुद्धीचा पाहिजे तितका उपयोग करून

शरीराचें रक्षण केलें, तरी रोगाचें निवारण होत नाहीं आणि मृत्यु टाळतां येत नाहीं.

पण चैतन्याची स्थिति याच्या अगदीं उलट आहे. मनास घातलेलें अन्न सर्वकाल कायम रहातें, एकदां तें योग्य रीतीनें शुद्ध केलें असतां फिरून शुद्ध करावें लागत नाहीं. बाहेरील कोणत्याहि रोगाची किंवा पीडेची भीति चैतन्यास होत नाहीं. अपथ्यकारक अन्नाच्या सेवनानें देहास रोग किंवा मृत्यु येतो, पण चैतन्यास अहितकारक अन्न मिळालें असतांहि तें ऐहिक दृष्ट्या जिवंत रहातें, पण हितकारक अन्नाच्या प्राप्तीबरोबर मनाचा लय होऊन परमात्म्याच्या स्वरूपांत तें विरून जातें. चित्त मोहग्रस्त झालें असतां मानसिक शक्ति मूढ होतात, आणि भौतिक वस्तूंशीं संबद्ध होऊन मनास अजाणपण किंवा मौर्ख्य येतें. शरीर वायुग्रस्त झालें किंवा लटकें पडलें असतां, फार झालें तर मनापासून वियुक्त होईल, पण मूर्ख बनणार नाहीं. याकरितां शरीरापेक्षां मनाकडेच अधिक लक्ष पुरविलें पाहिजे, मनासच योग्यरीतीनें शुद्ध व पुष्ट राखिलें पाहिजे. कारण शरीर क्षुद्र व बलहीन असतें, जोराचा वारा देखील त्याच्यानें सोसवत नाहीं,—रोगसंसर्ग, अनियमितपणा किंवा स्पर्शसंचार यांपासून पीडा होऊन तें अशक्त बनतें. शरीराचें सामर्थ्य फक्त चैतन्यावरच अवलंबून असतें, कारण बलवान् जीं पंचमहाभूतें त्यांवरहि पराक्रम गाजवून त्यांस आपले दास करण्याची युक्ति व कल्पना बुद्धीपासूनच साध्य होतात. शरीर व मन यांचा संबंध असेतोंपर्यंत, धनी जें मन त्याची शुश्रूषा

योग्यरीतीनें करण्यास अवश्य तेवढेंच परिपोषण शरीरास असलें म्हणजे झालें.

ऐहिक कार्यासाठीं मनाच्या दोन वृत्ति बनतातः— (१) उत्साही व (२) जड. तसेंच शाश्वत व पारमार्थिक कार्यासाठीं मनाच्या दोन वृत्ति होतातः— (१) शांत किंवा निवृत्त आणि (२) चंचल किंवा प्रवृत्त. शरीरास एकादे वेळीं रोग होतो आणि त्यापासून मृत्यु जरी प्राप्त झाला नाहीं, तथापि तो बरा होण्यास फार अवधि लागतो, परंतु मनाची स्थिति तशी नाहीं, कारण एका अवस्थेंतून दुसरींत जाण्यास त्यास मुळींच वेळ लागत नाहीं. चंचल वृत्ति ही मनाची नैसर्गिक स्थिति होय, कारण ही वृत्ति नसेल तर जीवित निवृत्तिपर होतें आणि मनाची प्रपंचोन्मुखता व स्वरूप हीं लयास जातात. मूर्ति तितक्या प्रकृति या म्हणी प्रमाणें, जितक्या मानवी आकृति आहेत, तितक्या चंचल वृत्तीच्या अवस्था बनतात आणि चेहरा व बांधा यांप्रमाणेंच एक मानवी आकृति दुसरीस जुळतच नाहीं.

प्रकरण ७

शाश्वतसुखाचे पंथ

(श्लोक)

तच्छ्रुतं यत्किल ज्ञप्त्यै सा ज्ञप्तिः समता यया ॥
तत्साम्यं यत्र सौषुप्तिस्थितिर्जाग्रति जायते ॥ १

(आर्या)

श्रवण तयासि म्हणावें जेणें तें ज्ञान सर्वदा जोडे ॥
अखिल पदार्थीं समता होय ज्ञानेंचि मौर्ख्य तें मोडे ॥ १

जाग्रदवस्थेमाजीं अनुभव परिपूर्ण येइ निद्रेचा ॥
जाणावी ती समता ईश्वरभजनींच होइ रत साचा ॥ २

प्रकरण ७

शाश्वतसुखाचे पंथ

जेव्हां मनाची वृत्ति चंचल अथवा कर्मशील होते, तेव्हां तें बंधनांमध्यें व शृंखलांमध्यें गुरफटून जातें. या अवस्थेंत तें मन बहिर्मुख होऊन, इतर पदार्थ आपणाहून भिन्न आहेत असें त्यास वाटूं लागतें, पण तीच अद्वैत स्थिति प्राप्त झाली असतां, सर्व बंधनांपासून व तदनुषंगिक संकटांपासून मन निर्मुक्त होतें. प्रपंचोन्मुखता हीच जागृति होय. अहंकारव्याप्ति तेंच स्वप्न समजावें, संकल्पविकल्पातीत होणें ती सुषुप्ति जाणावी आणि आत्मस्वरूपांत सर्वकाल निमग्न रहाणें हीच श्रेष्ठ परमानंदाची स्थिति समजावी.

ऐहिक शृंखलांपासून निर्मुक्त होऊन ही परमानंदाची स्थिति पाहिजे असेल, तर सत्पुरुषांनीं चार उपाय सांगितले आहेत आणि ह्यांपैकीं सर्वांचा नसला तरी कांहीं उपायांचा अवलंब कोणत्या तरी रूपानें सर्व सिद्ध पुरुषांनीं केलेला असतो.

पहिला उपाय साधुसमागम असून, हा अगदीं सुलभ आहे व जो कोणी ह्या उपायाबद्दल यत्न करील त्यास तो खचित साध्य होण्यासारखा आहे. पूर्वीं सांगितल्या प्रमाणें व संसाराचे सामान्य निरीक्षणावरून असें समजतें कीं केवळ संगतीनें मनुष्याचें चरित्र सुखकर किंवा दुःखकर होऊन जातें, आणि हा परिणाम याच शरीरास भोगावा लागतो असें नाहीं. कारण, संगतीपासून

जे मनावर अपरिहार्य परिणाम घडतात ते कांहीं शरीरनाशाबरोबर नष्ट होत नाहींत. विरजाहोमानें शरीरांतील पंचमहाभूतांची जरी शुद्धि झाली, तरी चित्ताची शुद्धि निरंजन परमात्म्यामध्यें लीन झाल्याशिवाय होतच नाहीं. तेव्हां अशा रीतीनें चित्त शुद्ध झालें नसेल, तर इतर चित्ताशीं घडलेल्या संसर्गाचा परिणाम तसाच कायम रहातो व तो संस्कार पूर्णपणें नष्ट होतच नाहीं. अशा स्थितींत साधुसमागम एवढाच तरणोपायाचा मार्ग राहिला आहे.

सामान्य मनुष्यास स्वतंत्रतेनें पूर्णता प्राप्त होणें अशक्य आहे. तथापि एकनिष्ठेनें शोध केला असतां, ईश्वरीय मंगलदायक स्वरूपाची कल्पना आणून देणारे महात्मे कधीं कधीं आढळतात यांत संशय नाहीं. याहून कमी महत्त्वाच्या प्रापंचिक गोष्टींत इतर लोक जसे झटून श्रम घेतात, त्याप्रमाणें असे महात्मे जर नेटानें प्रयत्न करितील, तर मनुष्यमात्राचें कल्याण होईल. असे प्रयत्न जेव्हां घडलेले आहेत, तेव्हांच श्रेष्ठ आचार व धर्म उत्पन्न झालेले असतात, आणि तेणेंकरून मनुष्यास बऱ्याच अंशानें शाश्वतसुखाची प्राप्ति झालेली आहे. शरीरास चांगल्या अन्नाची गरज आहे खरी, तथापि ती थोडक्या कालांत भागवितां येते, पण सत्समागमाची आवश्यकता चैतन्यास कायमची आहे. देहाच्या उत्पत्तीपासून विनाशापर्यंत त्याला कितीहि उत्तम अन्न दिलें, तरी फार तर मोठाले रोग किंवा पीडा होणार नाहीं, पण मृत्यूपासून त्याची सुटका कधींच व्हावयाची नाहीं. परंतु साधुसमागम प्रसंगवशात् जर प्राप्त झाला, तर

इहलोकीं व परलोकीं मनुष्यास मोक्षप्राप्ति ठेवलेलीच **आहे.**

मनुष्याचें जीवित सुखकर होण्यास साधुसमागम हें श्रेष्ठ साधन असल्यामुळें, सत्समागम म्हणजे काय व त्याचा लाभ कसा करून ध्यावा हें पहाणें जरूर आहे. जो समागम अथवा उपदेश सर्वांस वंद्य होतो व सदाचरण बनण्यास सहाय होतो तो सत्समागम जाणावा. चांगल्या किंवा वाईट संगतीचा परिणाम मनुष्याच्या संवयींवर आणि तेणेंकरून त्याच्या आचरणावर अवश्य घडतो. ज्या संगतीनें आयुष्यक्रमाचें उच्च व उदात्त ध्येय अन्तःकरणांत भिनून जातें, कर्तव्याची श्रेष्ठ भावना उत्पन्न होते, सत्याचा प्रकाश देदीप्यमान दिसूं लागतो आणि शाश्वत आनंदाचा मार्ग दृग्गोचर होतो— ती सत्संगति होय. सत्समागमानें ध्यानाभ्यास सुकर होतो, पूर्वग्रहापासून व मानभावीपणापासून चित्ताची सुटका होते, आणि भिन्न प्रकारच्या शिकवणीमुळें व कल्पनांमुळें होणारे संस्कार पुसून जातात.

अशाश्वत लौकिक व्यवहारांत देखील सत्समागमापासून चांगला मार्ग लागतो आणि तेणेंकरून कीर्ति व सदाचरण ह्यांपासून होणारा अभ्युदय अनुभवास येतो. निःश्रेयसरूप इमारतीचें शिखर असा जो शाश्वत आनंद तत्प्राप्त्यर्थ केलेल्या बोधाहून हा मार्ग निराळा असत नाहीं आणि कीर्ति व सदाचरण यांचा पाया मजबूत असेल व दीर्घ प्रयत्न केला असेल तर हा शाश्वत आनंद पुढें लब्ध होतोच. आयुष्यक्रमणाच्या पहिल्या टप्प्यावर आई-बाप व पालक यांच्या रूपानें स-

त्समागम सिद्ध असतोच. आई-बाप व पालक जर कर्तव्यतत्पर, थोर मनाचे व सुशिक्षित असतील, तर बालकाचें मन सत्याकडे व कर्तव्याकडे सहज वळेल, पण ते जर अशा प्रकारचे नसतील तर अभ्युदयाची व निःश्रेयसाची आशा व्यर्थ आहे. मानवी स्वभावच असा असतो कीं दोष लावावयाचा दुसऱ्याला आणि यशाचा वांटेकरी मात्र आपण व्हायचें, परंतु मनुष्याला असें समजत नाहीं कीं सत्समागमापासून मिळणारें शिक्षण जर बाळपणापासून प्राप्त झालें नाहीं, तर त्याचा दोष व त्यापासून भोगाव्या लागणाऱ्या यातना त्या व्यक्तीच्याच कपाळीं बसतात आणि ह्या वाईट परिणामांबद्दल जे खरोखर जबाबदार असतात ते अजीबात सुटून जातात. पण जर कदाचित् एकाद्यास बुद्धिमान् व कर्तव्यदक्ष शिक्षक लाभले, तर त्याचें श्रेय त्या व्यक्तींस न मिळून, चांगले परिणाम घडवून आणल्याबद्दल ते शिक्षक यशाचे भागीदार हक्कानें होतातच. यश तेवढें आपण संपादावयाचें आणि दोष दुसऱ्यावर लादावयाचा—ह्याप्रवृत्तीचें बीज केवळ अहंकार होय. अहंकारवृत्ति फाजील झाली म्हणजे असला भित्रेपणाचा प्रकार घडून येतो. असल्या भित्रेपणास वश न होणारे कांहीं थोर लोक असतात, तथापि असला वाईट गुण अंगीं लागूं नये आणि लागलाच तर तो निघून जावा याकरितां बाळपणापासून विशेष बोध अन्तःकरणावर ठसविणें मनुष्याच्या कल्याणास अत्यन्त अवश्य आहे. आपल्या मुलांस विशिष्ट धार्मिक शिक्षण मिळावें व भावी ऐहिक कल्याणासाठीं आपल्या समजुतीनें अवश्य

अशीं त्यांचीं मतें व्हावीं म्हणून बाप अतिशय जपत असतो, परंतु ज्या संगतीनें इहपरलोकीं त्यांचें कल्याण होईल, आणि व्यक्तीचें व समाजाचें श्रेष्ठ प्रतीचें हित साध्य होईल अशी उत्तम संगती त्यांस मिळवून देण्या-बद्दल बापाला मुळींच काळजी नसते. सुधारणेचा टेंभा कितीहि मिरविला तरी समाजाची स्थिति इतकी अपक्व आहे कीं, मुलांस व तरुणांस शारीरिक पीडा जे करि-तात अशा मातापितरांस किंवा इतर परक्या मनुष्यास शिक्षा होते, परंतु मुलांच्या व तरुणांच्या मनांत भाष-णाच्या किंवा वाङ्मयाच्या द्वारें मानसिक किंवा नै तिक विष पेरणारे अचानक सुटून जातात. आई बाप व पालक यांशिवाय बालशुश्रूषा करणाऱ्या स्त्रिया, मित्र, शिक्षक आणि पुस्तकें यांचा संस्कार मुलांच्या व तरु-णांच्या अंतःकरणावर विशेष घडतो. असेंहि पहाण्यांत येतें कीं, एकाच शिक्षकाच्या शिकवणीनें किंवा एकाच पुस्तकाच्या वाचनानें एकाद्याच्या मनावर चांगला प-रिणाम घडतो, पण दुसऱ्याच्या अन्तःकरणावर कांहींच घडत नाहीं. अशी गोष्ट कां घडते व एकाद्या मुलाच्या नशिबानें त्याला जन्मापासून उत्तम गुरु कां प्राप्त हो-तात—या प्रश्नांचीं उत्तरें लोक निरनिराळीं देतात. कोणी म्हणतात कीं या गोष्टी केवळ आकस्मिक होतात, दुसरे म्हणतात कीं या गोष्टी ज्याच्या त्याच्या पूर्वसंचिता-प्रमाणें ठरलेल्या असतात. तेव्हां या प्रश्नाचें प्रमाणसिद्ध असें जरी उत्तर देतां आलें नाहीं, तरी एवढें खरें आहे कीं, मनुष्यमात्राचें कल्याण व सुखाची अभिवृद्धि यांकडे सर्व प्रतींच्या लोकांचें लक्ष कमी-जास्त असतें, यासाठीं

उत्कृष्ट समागम व उपयुक्त ग्रंथ यांच्या द्वारें उत्तम शिक्षण मिळण्याची संधि प्रत्येक व्यक्तीस असली पाहिजे आणि त्याकरितां योग्य तजवीज करणें प्रत्येक समाजाचें कर्तव्य आहे.

प्रापंचिक बंधनांपासून निर्मुक्त होऊन परमानंदाची प्राप्ति होण्यास दुसरा उपाय म्हटला म्हणजे बुद्धिसामर्थ्य होय. सत्समागमानें खऱ्या व उपयुक्त शिक्षणाचा पाया मजबूत झाला म्हणजे विवेचकबुद्धि (reason) परिपक्व होते. शिक्षणाचा योग्य उपयोग झाला असेल व बाळपणापासून बुद्धिसामर्थ्य वाढविण्यास उत्तेजन दिलें असेल, तर जसजसें वय होत जातें, तसतशी विवेचकबुद्धि परिपक्व होत जाऊन सकल पदार्थांचें सत्यस्वरूप प्रकाशित होतें. ह्यासच कोणी स्वपराक्रम किंवा आत्मविश्वास म्हणतात. नांव कांहींहि ठेवा, आणि इतर मानसिकशक्तींप्रमाणें, बुद्धीस वाईट वळण लागल्यास अशुभ कांहींहि घडो, इतकें खरें आहे कीं बुद्धीचा विकास होण्यास उत्तेजन दिलें पाहिजे. कोणत्याहि प्रकारचा बलात्कार न करितां व भय न दाखवितां, प्रत्येक क्रियेचा किंवा विचाराचा शुभ किंवा अशुभ परिणाम स्वतः शोधून काढण्यांत बाळपणापासून पूर्ण स्वातंत्र्य उपभोगिलें असेल, तर विवेचकबुद्धि पूर्णपणें विकसित होते; अशा प्रसंगीं पालकांचें काम एवढेंच असतें कीं संकटापासून मुलांचें रक्षण करावें आणि त्यांच्या परम हिताचा मार्ग मात्र दाखवावा. योग्यरीतीनें बुद्धि परिपक्व झाली नसेल, तर तिर्यग्योनीप्रमाणेंच मनुष्याची गणना होईल. विचारशक्तीमुळेंच मनुष्यास श्रेष्ठत्व येतें

आणि सुखाची प्राप्ति होते, तसेंच क्षणभर सुखकारक पण अंतीं दुःखकारक अशा पदार्थांचा त्याग करावा हेंहि त्याच शक्तीमुळें मनुष्यास समजतें. बाळपणीं व किशोर अवस्थेंत विचारशक्तीचें संगोपन केलें पाहिजे आणि तारुण्यांत पूर्ण वाढ झाल्यानंतर विचारशक्तीचा पूर्ण उपयोग केल्याशिवाय कांहीं एक करितां कामा नये. विचार केल्याशिवाय हलक्या प्रतीच्या किंवा अडाणी लोकांच्या म्हणण्याचा त्याग करूं नये अथवा अधिक योग्यतेच्या लोकांचें म्हणणें ऐकूं नये. बुद्धीचा परिपोष यथायोग्य केला असतां व पदोपदीं उपयोग केला असतां सर्व संकटांपासून सुटका होते, आणि मनोविकारांचा व पूर्वग्रहांचा पगडा न बसतां सौख्यप्राप्ति होऊन स्नेह्यांस व बांधवांस उत्कृष्ट धडा घालून देतां येतो. विचारशक्ति म्हणजे धरसोडपणा किंवा चेंगटपणा असें कोणीं समजूं नये. एखाद्या गोष्टीचा निकाल लावावयाचा असेल आणि अनेक मार्ग पुढें आले असतील तर कोणत्या मार्गाचा स्वीकार करावा हें बुद्धीचा उपयोग करून ठरवावें, तेणेंकरून प्राणिमात्रास सहज समजणारा क्षणिक आत्मलाभ न होतां, शाश्वत सुखाची प्राप्ति होईल.

असें अनेक वेळां नजरेस येतें कीं मानवी व्यवहारांत शुभ व अशुभ यांचें मिश्रण झाल्यामुळें तात्कालिक संकट टाळावें व मग पुढें काय होणार असेल तें होवो, अशा मार्गाचें आचरण करण्याकडे मनुष्याची प्रवृत्ति होते. ही प्रवृत्ति म्हणजे चालता काळ चैनींत घालवावा अशा विचाराचा निवळ आप्पलपोटेपणा असून,

शुद्ध मूर्खपणा व भित्रेपणा होय. खऱ्या स्वार्थपर यणतेनें मनुष्यास वागावयाचें असेल, तर जो मार्ग तत्काळ गोड नसला तरी शाश्वतसुख देणारा असतो अशा मार्गाचेंच अवलंबन केलें पाहिजे, म्हणजेच स्वार्थ साधेल. कारण ज्यापासून सुख होईल असें प्रथम वाटतें त्यापासून अंतीं दुःख होतें आणि ज्यापासून प्रथम श्रम व त्रास होतात, त्यापासून शेवटीं शान्ति व शाश्वत आनंद प्राप्त होतात. मानवी प्रयत्न आरंभीं सिद्धीस जात नाहीं आणि अनेक संकटें व अडचणी सोसल्यानंतर कायमचें यश प्राप्त होतें. सामान्य बुद्धीच्या मनुष्यास स्वतः दीर्घ उद्योग केल्याशिवाय क्षणिक लाभ होणें देखील शक्य नाहीं आणि अहंकारवृत्तीचें यत्किंचित् प्रख्यापन होऊं न देतां विश्वव्यापक परमात्म्याचें अनुसंधान राखून बुद्धिप्रकाशानें उत्तेजित अशा दीर्घ प्रयत्नांवांचून, शाश्वत कल्याण होणें अगदीं अशक्य आहे.

शाश्वतसुखप्राप्तीचें तिसरें साधन समाधानवृत्ति हें होय. भय किंवा संकट, संपत्ति किंवा विपत्ति, जय किंवा पराजय—अशा अनेक प्रसंगीं चित्ताची समता राखणें हेंच समाधानवृत्तीचें लक्षण होय. प्रापंचिक व्यवहाराच्या चंचल स्वरूपामुळें, मनुष्याच्या अन्तःकरणास नाना प्रकारच्या उर्मी, उद्वेग व विकार सहन करावे लागतात,—म्हणजे क्षणांत दुःख तर क्षणांत सुख, आज निश्चय तर उद्यां शंका, केव्हां आशा केव्हां विषाद, कधीं प्रेम कधीं द्वेष, आज शान्ति उद्यां क्रोध, कधीं औदासिन्य तर कधीं चिंता—केव्हां याच विकारांची उलटापालट—अशा उर्मींचे वेग सोसावे लागत अस-

त्यामुळें, साऱ्या जीविताचा जो उद्देश एकाद्यानें ठरावला असेल त्याला जन्मभर चिकटून रहाण्यासाठीं जर कांहीं उपाय असेल, तर समाधानवृत्ति हाच होय. या वृत्तीचा परिपोष फारच काळजीनें करून, ती पूर्णपणें बाणली पाहिजे. समाधानवृत्ति म्हणजे कांहीं क्रियाशून्यता नव्हे, स्तिमितपणा नव्हे, आलस्य नव्हे, किंवा प्रारब्धवाद नव्हे. समाधान म्हणून एक मनुष्याच्या अन्तःकरणाची अवस्था आहे, त्या अवस्थेमध्यें असतां, प्राप्त झालेल्या स्थितींतच मनुष्य आपलें कर्तव्य बजावण्याची पराकाष्ठा करीत असतो, पण यशानें चढून न जातां व अपयशानें उद्विग्न न होतां, सर्वकाल शान्ति व समता राखून, आपल्या तेजानें सर्व दिशा प्रकाशित करितो. ऐहिक दृष्टीनें पहातां, समाधानवृत्तीचा पुरुषच पूर्ण यश मिळवूं शकतो, कारण तो अपयश किंवा निराशा जाणतच नाहीं, आणि यदाकदाचित् त्याची हानि झाली, तरी फिरून यत्न करण्यासाठीं त्याची उमेद कायम रहाते. कांहीं लोकांच्या अन्तःकरणाच्या स्थितीवरून असें दिसतें कीं, ही वृत्ति निसर्गतः जरी नसली, तरी सृष्टिनिरीक्षणानें व बुद्धिशक्तीनें त्रिकालाबाधित सत्याची खरी कल्पना येऊन, समाधानवृत्तीचा लाभ व विकास सहज होऊं शकतात. सत्य म्हणजे काय याची खरी समजूत बहुधा होतच नाहीं, लोक सत्याविषयीं उगीच बडबड मात्र करितात. कांहीं वस्तूंच्या नियतकालिक दर्शनी स्वरूपास लावून पहातां, सत्याविषयींची प्रचारांतील कल्पना बरोबर असेल, पण सामान्य लोकांच्या लक्षांत असें येत नाहीं कीं सत्याम-

ध्यें यत्किंचित् देखील भेदभाव असत नाहीं आणि चित्तास जेव्हां आपला विसर पडतो तेव्हांच ज्याची खरी कल्पना होऊं शकते आणि आत्मा मानवी शरीरास सोडून गेल्यावरच ज्याचें खरें स्वरूप ध्यानांत येतें—अशा सर्वकाल बदलणाऱ्या क्षणभंगुर जगामध्यें सत्याची अपेक्षा करणें म्हणजे जलामध्यें अग्नि किंवा प्रेतामध्यें प्राण सांपडण्यासारखें आहे. विवेचकबुद्धीच्या प्रकाशानें जो चालतो व पूर्णसमाधानवृत्तीनें जो रहातो अशा मनुष्यास मात्र सत्याचें खरें स्वरूप समजतें.

जीविताचें रहस्य समजण्याकरितां त्याचा पाया जो विरोध किंवा द्वैत त्याचें उत्कृष्ट विज्ञान झालें पाहिजे. पांढरेंच नसेल तर काळ्याची कल्पना होणार नाहीं, उलट काळें नसेल तर पांढरें लक्षांत येणार नाहीं. जर अपयश कधीं आलेंच नाहीं, तर यशाची आशा कोण करील? जर असत्य प्रचारांत नसेल, तर सत्याची मुळींच किंमत रहाणार नाहीं. जर अशक्तपणामुळें निराश्रितपणा आला नाहीं, तर शक्तीची काय प्रतिष्ठा आहे? मन कधीं कधीं उद्विग्न होतें, म्हणून हर्षानें चित्तास समाधान वाटतें, आणि हर्ष झाला नाहीं, तर विषादहि वाटणार नाहीं. इतके जरी अन्तःकरणाचे प्रकार झाले, तरी मनाची स्थिति क्षणिक असते हें लक्षांत देखील येत नाहीं. ज्या कारणामुळें हर्ष झाला, तें जोंपर्यंत नवीन आहे तोंपर्यंतच हर्ष टिकतो. जर हर्षाचा जोर कायम राहील, तर मानवी उद्योगच बंद पडेल, आणि कोणताहि प्रयत्न करण्यास कारणच उरणार नाहीं. जोंपर्यन्त मनास कंटाळा आला नाहीं, तोंपर्यं-

तच हर्ष किंवा सुख टिकतें. काम, क्रोध, लोभ, द्वेष किंवा कोणताहि मनोवेग घ्या, तो एका प्रमाणांत कधीं रहात नाहीं. जर अशी गोष्ट घडेल तर मन त्या एका वेगांतच गढून जाईल आणि एकाग्रचित्तानें उद्देश सिद्धीस गेल्यावर दुसऱ्या हेतूसाठीं प्रयत्न करण्यास मन असमर्थ होईल. दुःख किंवा विपत्ति यांचीहि गोष्ट अशीच आहे. दुःख फारवेळ टिकेल किंवा विपत्ति कायम राहील, तर मृत्यु प्राप्त होईल; कारण शोकाविष्ट चित्त नष्ट होतें. कोणतीहि विपत्ति येवो, भविष्यत्काळीं सुख होण्याचा किंवा चांगलें नशीब उघडण्याचा आशातन्तु शिल्लक असतो. यासाठीं क्षणिक व तात्कालिक कारणांमुळें उत्पन्न झालेली मनाची स्थिति किती चंचल असते तें पाहून, समाधान अथवा शान्ति हीच विलोभनीय वृत्ति आहे असें कबूल करणें भाग आहे, कारण यश किंवा अपयश हीं गुणांवर अवलंबून असल्यामुळें मनाचा प्रक्षोभ त्यामुळें घडत नाहीं. म्हणून

(अभंग)

आलिया भोगासि असावें सादर ॥
देवावरि भार घालूं नये ॥ १

हें वचन अनुभवसिद्ध आहे यांत संशय नाहीं.

शाश्वतसुखप्राप्तीचें चवथें साधन म्हटलें म्हणजे इंद्रियदमन होय. कायदे किंवा अधिकार यांनीं नियमन झाल्याशिवाय, कोणत्याहि अवस्थेंत सुखप्राप्ति होणार नाहीं. जड विश्वामध्यें श्रेष्ठ शक्तींचा अंमल चालतो. ह्या शक्ति नैतिक शक्तींनीं नियमित होतात आणि हे नैतिक नियम तत्कालीन श्रेष्ठ नैतिक बलाचेंच आ-

विष्करण असतात. भौतिक किंवा नैतिक दृष्टीनें स्वातंत्र्याच्या उपभोगांत सिद्धि हवी असेल, तर आत्मसंयमन केलें पाहिजे, कारण खरें स्वातंत्र्य बंधनाच्या अभावांत नसून आत्मसंयमनांतच आहे. चित्ताचें संयमन झालें नाहीं, तर स्वातंत्र्याचे ऐवजीं यथेच्छ आचरण, अनियंत्रितपणा व जुलूम अशीं त्याचीं कनिष्ठ रूपांतरें होतात.

दर्शन, श्रोत्र, घ्राण, रसना व त्वक् ह्या इंद्रियांस मनापासूनच बळ आणि उपयोगीं पडण्याची योग्यता हीं प्राप्त होतात. बुद्धीच्या कह्यांत राहून योग्य मार्गानें वागण्याकरितां हीं इंद्रियें निर्माण झालेलीं आहेत. जेव्हां बुद्धीचा अंमल चालत नाहीं, तेव्हां इंद्रियनिरूपित वासना मनास अनावर न व्हाव्या म्हणून दुसऱ्या एकाद्या शक्तीचें साहाय्य घेतलें पाहिजे. डोळ्यांनीं योग्य वस्तु पहाव्या, कानांनीं इष्ट वचनें ऐकावीं, नाकानें सुगंधाचा वास घ्यावा, जिव्हेनें हितकारक वस्तु चाखाव्या आणि गोड शब्द बोलावे, त्वचेनें मृदु पदार्थांस स्पर्श करावा— अशा रीतीनें इंद्रियांस शिक्षण मिळण्याचें साधन अवश्य पाहिजे. शूराच्या हातांतील तलवारीप्रमाणें किंवा बंदुकीप्रमाणें, इंद्रियांचा उपयोग योग्य प्रसंगीं अवश्य वाटेल तेव्हां बुद्धीच्या अनुसंधानानें करावा, म्हणजे स्वार्थाकरितां किंवा दुसऱ्यास इजा करण्याकरितां नसून, केवळ स्वरक्षणार्थ किंवा अनिष्ट व नाश यांच्या निवारणाकरितांच त्यांचा उपयोग करावा. एक महात्मा म्हणतो कीं जिव्हा स्वाधीन ठेवितां येत नाहीं, जीभ हें एक प्राणघातक विषानें भरलेलें मोठें अरिष्ट आहे. जो आ-

पली जीभ कह्यांत ठेवितो तो ईश्वरी स्वरूप पावतो. कांहीं अंशीं उच्च संगोपनानें जीभ हुकुमांत रहाते, आणि असेंहि पहाण्यांत येतें कीं जितकें श्रेष्ठप्रतीचें पालनपोषण मिळेल तितकी जिव्हा अधिक कह्यांत रहाते. इतर इंद्रियांचीहि अशीच गोष्ट आहे. अद्वैतानुभव संपादन झाला असेल, तर इंद्रियें जोमांत राहिली असतां हरकत नाहीं, पण द्वैतप्रतीति होऊं लागल्याबरोबर, त्यांचें अंशतः स्तंभन करणें अवश्य आहे. इंद्रियें नियमिलीं किंवा न नियमिलीं, कांहीं झालें तरी, चित्ताची शान्ति ढळत नाहीं अशा रीतीचें श्रेष्ठ वळण इंद्रियांचा अधिष्ठाता जें मन त्यास लागलें असेल, तर मात्र त्यांस शारीरिकदृष्ट्या हुकुमांत ठेवण्याचा मार्ग हाच कीं— नेत्र असून आंधळ्याप्रमाणें पहावें, कान असून बधिराप्रमाणें ऐकावें, जिव्हा असून मुक्याप्रमाणें बोलावें, घ्राणेंद्रिय असून तें नसल्याप्रमाणें हुंगावें, व स्पर्शेंद्रिय असून तें नसल्याप्रमाणें स्पर्श करावा. इंद्रियांस गैरशिस्त वळण मिळालें असेल तर तीं बिघडतील. आणि त्यांस तर सर्व वळण मनाकडून मिळतें. शारीरस्थ अवयवांकडून इंद्रियांचा व्यापार घडतो, त्यांचा पदार्थांशीं संपर्क घडला असतां इंद्रियें तो निरोप मनास पोहोंचवितात, आणि निरोप पावल्यानंतर मन त्या व्यापारास लागतें. जासुदाचें मूळचें कार्य जर शुद्ध असेल, तर यजमानाचें वांकडें पाऊल पडण्याचा संभव कमी असतो; तेंच जर कार्य संशयित असेल, तर मालकावर योग्य नजर ठेविली पाहिजे, नाहीं तर त्याची पापाकडे नकळत प्रवृत्ति होईल. मन जेव्हां अविश्वस-

नीय व पापक्षम होईल, तेव्हां इंद्रियें ताब्यांत ठेवणें अवश्य होईल. तथापि मन व त्याचा अनुभव यांस उत्कृष्ट वळण लागून तीं कह्यांत रहातील, तेव्हां इंद्रियें यथेच्छ वागलीं, तरी हरकत नाहीं. विवेकबुद्धीच्या ताब्यांत मन राहील, तर सर्व वस्तु असूनहि नाहींतशा होतील, आणि ज्यापासून मनाची उत्पत्ति झाली, त्या परमात्मस्वरूपांत मनाचा व अखिल सृष्टीचा लय होईल.

प्रकरण ८

बंध आणि मोक्ष

(श्लोक)

बंधुरात्माऽऽत्मनस्तस्य येनाऽऽत्मैवात्मना जितः ॥
अनात्मनस्तु शत्रुत्वे वर्तेतात्मैव शत्रुवत् ॥ १

(आर्या)

जेणें मन जिंकियलें तो सत्यचि आपुला सखा परिसा ॥
स्वाधीन नसे ज्याचें चित्त तया होइ तोचि शत्रु असा ॥ १

प्रकरण ८

बंध आणि मोक्ष

इंद्रियांच्या आधीन झाल्यामुळें जीं संकटें प्राप्त होतात, तीं पांच प्राण्यांच्या दृष्टान्तांनीं व्यक्त करितां येतात. रूपाला मोहित होऊन पतंग दीपज्योतीमध्यें आपला नाश करून घेतो, हरिण व्याधाच्या मधुर स्वरानें मूढ होऊन मृत्यु पावतो, भ्रमर सुगंधमग्न होऊन त्या धुंदींत आपणास कमळांत कोंडून घेतो, मासा आमिषासाठीं लुब्ध होऊन आपली मान गळांत अडकवून घेतो, आणि हत्तिणीच्या स्पर्शसुखाकरितां हत्ती तिच्या मागें लागून खड्यांत पडतो. एकेक इंद्रियाधीन झालेल्यांची जर ही स्थिति, तर पंचविषयरूप अनर्थांनीं व्याप्त झालेल्या मनुष्यानें जर इंद्रियें कह्यांत ठेविलीं नाहींत, तर त्यास सुखप्राप्ति कशी होईल? यासाठीं मोहाचे प्रसंग टाळण्यांत पुरुषार्थ नसून, मोहास प्रतिबंध करून इंद्रियदमन करण्यांतच खरें पौरुष दृष्टीस पडतें.

अहंकारवृत्ति तीन प्रकारच्या व्यक्तींमध्यें नजरेस येते. कांहीं श्रेष्ठ प्रतीच्या मनुष्यांस वगळून, मनुष्यमात्रापासून किडा मुंगीपर्यंत यच्चयावत् प्राण्यांचा अन्तर्भाव पहिल्या वर्गांत होतो आणि ज्या जड शरीरानें सर्व व्यापार चालतात त्यांतच गुरफटून गेलेल्या अहंकारवृत्तीची जाणीव या वर्गांतील व्यक्तींमध्यें सर्वकाळ जागृत असते. हस्तपादादि कर्मेंद्रियें व ज्ञानेंद्रियें यांनीं युक्त जें नखशिखान्त शरीर त्याच्या जाणिवेंत ह्या व्यक्ति

मुरून जातात, आणि एवढेंच त्यांचें आत्मज्ञान असतें. शरीराचें सुख व इतर बांधवांमध्यें त्याची प्रतिष्ठा हाच त्या वर्गातील व्यक्तींचा व्यवसाय असतो. वास्तविकपणें देह क्षणभंगुर असून त्याचीं बाह्य व आंतर अंगें प्रत्येकक्षणीं बदलत असतात आणि त्याचे अवयव पंचमहाभूतांमध्यें एकदां लय पावले म्हणजे त्यांचा कायमचा नाश होऊन पुनरावृत्तीची आशाहि रहात नाहीं. एकदां शरीराचा नाश झाला म्हणजे ज्यांनीं तें एकदां पाहिलेलें असतें त्यांस त्याचा दिवसानुदिवस विसर पडत जातो आणि त्याच्या मागून जे लोक जन्मास येतात व ज्यांस त्याचा संसर्गहि नसतो अशा लोकांस—त्यानें जिवंत असतांना जीं कर्में केलीं असतील तदनुरूप उत्पन्न होणाऱ्या सन्मान, भीति, तिरस्कार किंवा औदासिन्य अशा वृत्तींची आठवण—एवढीच कायती ओळख रहाते. अशा आठवणीमुळें भिन्न मनोवृत्तींच्या मनुष्यांमध्यें जे जे कल्पनातरंग उठतील त्यांपासून त्यांचें कांहीं एक शुभ किंवा अशुभ न होतां त्याच्या जड शरीरापासून साक्षात् किंवा परंपरेनें उत्पन्न झालेल्या प्रजेवर जो अनुवंशिक संस्कार घडला असेल व जो इतर शरीराशीं संलग्न होत होत कमी कमी होत जातो—अशा संस्काराखेरीज त्या मृत मनुष्याचा इतर संततीवर बिलकुल परिणाम होत नाहीं. अशी वास्तविक स्थिति असतां, ही मनुष्याकृति आपणास जिवन्तपणीं सर्व जगतामध्यें श्रेष्ठ मानीत असते आणि सृष्टि व तदन्तर्गत नियम व चलनवलनादिक व्यापार हीं सर्व आपल्याच सुखाकरितां निर्माण झालेलीं आहेत असें मानिते, मग तें सुख कि-

तीहि क्षणभंगुर असलें तरी चालेल. ज्या सुखाकरितां मनुष्य इतकी धडपड करितो किंवा जें दुःख टाळण्याकरितां प्रयत्न करीत असतो—त्या सुखदुःखांचाहि परिणाम त्यावर फारसा घडत नाहीं, कारण स्वाभाविकपणें किंवा कृत्रिम तऱ्हेनें तो जर बेशुद्ध झाला, तर त्यास कशाचेंहि भान होत नाहीं आणि त्या सुखदुःखांचा भर प्रतिक्षणीं कमी कमी होत जातो; पण शुद्धि परत आल्यावर त्याचा पहिला क्रम चालू रहातो आणि मृगजलाप्रमाणें असत्य अशा सुखदुःखामागें तो लागलेला असतो. अशा वर्गांतील लोक नेहमीं सुखदुःखाच्या रहाटींत आपलें आयुष्य कंठीत असतात. अशा लोकांकरितां साधूंची उक्ति अशी आहे कीं—सर्व वैषयिकसुखें असत्य आहेत आणि दुःख भोगूनहि ज्याचा परिणाम दुःखच होतो, तें तर सर्वथैव असत्य होय.

दुसऱ्या वर्गांत ज्या लोकांचा अन्तर्भाव होतो, ते असें मानितात कीं सर्व जड पदार्थ विकारी व नाशवंत असून त्याज्य आहेत आणि आपण सर्व मनोरूप भिन्न व्यक्ति आहों. सर्व जीवांची उत्पत्ति व लय पाहून ते असें समजतात कीं जो तो मनुष्य एकटा जन्मास येतो व मृत्यु पावतो आणि त्याचा दुसऱ्याशीं कांहीं एक संबंध नाहीं, तसेंच जन्ममरणाचें रहस्य जरी गुप्त राहिलें तरी सर्व जन्मभर प्रत्येकाचें चैतन्य अभेदरूपच असतें. अशा प्रकारच्या लोकांस अहंकाराची जाणीव विशेष असते, परंतु जडापेक्षां चैतन्यावरच त्यांचा भर असल्यामुळें, त्यांचें जीविताचें ज्ञान अधिक सुयुक्तिक असतें आणि सर्वांचें चैतन्य आपल्याच स्वरूपाचें आहे असें

ते मानितात. अशा प्रकारचे लोक क्षणिक ऐहिक लाभाकरितां आपणास कलंक लावून घेत नाहींत व तेणेंकरून आपणास सुखदुःखांत लोटीत नाहींत आणि सदसद्विवेकबुद्धीनें वागणें हें तर त्यांचें ब्रीदच असतें.

या दोहोंहून उच्च प्रतीचा असा तिसरा वर्ग आहे. ज्या स्वरूपापासून अखिल वस्तूंची उत्पत्ति झाली त्या परमात्मस्वरूपांत निमग्न रहाणें हेंच जीविताचें कर्तव्य होय असें या वर्गांतील लोक मानितात. एकाच अपरिमेय निरंजन परमात्म्यापासून सर्व प्राण व शक्ति उत्पन्न होतात म्हणून अशा पुरुषास भेदज्ञान मुळींच नसतें. अशा पुरुषांच्या मतीं, निराळे उगम असतील तर पृथक् व्यक्ति संभवतील, पण जीव व सत्ता यांचे निरनिराळे उगम नसल्यामुळें, एकाच उगमापासून सर्व वस्तु उद्भव पावून कांहीं काल स्थितीनंतर त्याच उगमामध्यें लय पावतात. एका सर्वव्यापक आत्म्याच्या सत्तेमुळें द्वैत मुळींच संभवत नाहीं. एकापेक्षां अधिक वस्तु संभवतील तर ' एक ' म्हणणें शोभेल, नाहींतर ' एक ' म्हणणें ही चूक आहे. वास्तविक पहातां, सुख किंवा दुःख, जड किंवा चैतन्य, ईप्सित किंवा त्याज्य—असें द्वैतच नाहीं, विरोध नाहीं किंवा भेददर्शक गुणहि नाहीं. हे सर्व क्षणिक आभास आहेत, तेणेंकरून मनाचे उद्देश कांहीं काल सिद्ध होतात. मूळच्या शुद्ध अवस्थेमध्यें, अनुराग किंवा त्याग, वासना किंवा भय ह्या वृत्ति उद्भवत नाहींत, कारण आपणांहून भिन्न असें कांहींच नाहीं. या अवस्थेमध्यें, ज्ञात किंवा अज्ञात अशा सर्व शक्तींचें व्यापक साम्राज्य नांदत असतें, आणि प्रत्येक

शक्ति आपलें नियुक्त कर्तव्य फलाशेशिवाय निर्भयपणें बजावीत असते.

जोंपर्यंत मनुष्य अज्ञानी असतो, तोंपर्यंत जीवितरहस्याची भीति वाटते. ज्ञानप्राप्ति झाल्याबरोबर जगाची भीति नष्ट होते आणि त्याचें सत्यस्वरूप विशद होतें. जेणेंकरून संसारबंधनांत मन फिरून अडकणार नाहीं अशा संस्कृतीस ज्ञान म्हणतात, आणि वासना व भय यांच्या योगानें चित्त आंदोलन पावलें असतां ती स्थिति प्रपंचोन्मुखता समजावी. म्हणून संसारभय नष्ट करावयाचें असेल, तर सत्यज्ञानापासून जो शुद्ध व शान्त प्रकाश उत्पन्न होतो, त्याच्या लाभासाठीं निरंतर प्रयत्न केला पाहिजे. अज्ञान हाच ईश्वराचा शाप होय आणि ज्ञानरूपी पंखांनीं स्वर्गाकडे उडून जातां येतें. सर्वांमध्यें अत्यंत दुष्ट वृत्ति भय होय. पण ज्ञानवृद्धीबरोबर तें कमी कमी होत जातें. भय व संशय यांचा पगडा अज्ञानी व अपराधी अशा मनुष्यावर बसतो. निष्कलंक चित्तास कशानेंहि भय वाटत नाहीं.

प्राचीन संप्रदायाचा व वहिवाटीचा संस्कार मनावर असा घडतो कीं पूर्वग्रह व अज्ञान या अभ्रांनीं आच्छादिलेला मार्ग साफ करण्याकरितां एकादा महात्मा किंवा गुरु ज्ञानदीप पाजळण्यास उत्पन्न झाल्याशिवाय, जुना पंथ सोडणें मोठ्या मुष्किलीचें काम आहे. शिवाय असा उपदेशक भेटण्यास, संशयानें व मोहानें चित्त असें ग्रासलें पाहिजे कीं प्रकाश केव्हां पडेल अशी तळमळ लागावी पण त्याचा साधनमार्ग तर सांपडूं नये. अशा समयीं गुरुवाक्यानेंच ज्ञानप्राप्ति होते, ज्ञानापासून समदर्शना-

चा लाभ होतो, आणि अशा समदृष्टीनें परमानंदाची स्थिति प्राप्त होऊन, सुखदुःखाचें भानच नाहींसें होतें किंवा तीं स्वप्नवत् तुच्छ वाटूं लागतात.

एक महात्मा म्हणतो कीं मृत्यु हें केवल पापाचें फल होय. अडाणी व कोत्या समजुतीच्या सामान्य लोकांस ज्याचें भय सर्वदां वाटत असतें व जो मनुष्यांचे प्राण हरण करितो, तोच येथें मृत्यु शब्दानें उपलक्षित जाणावा. साधुपुरुषाच्या बुद्धीस मृत्यु म्हणजे कांहींच वाटत नाहीं, कारण मृत्यु प्राप्त झाल्यानंतर एकाद्या स्थलीं मनुष्याची गति होते असें ठरलेलें नाहीं. मनावर दुष्ट वासनांचा संस्कार झाला म्हणजे मृत्यु उभा रहातो, पण जेथें अशुभाचा प्रवेशच होत नाहीं, तेथें मनास मृत्यूची जाणीव होत नाहीं. मृत्यु समीप आला असतां भय वाटणें हें दुष्टचरिताचें लक्षण होय. तशीच द्वैतापासून होणारी जी असाधारण अवस्था तेंच पाप होय. जर मनास आपलें स्वरूप समजेल, आपल्या जनकाची ओळख पटेल आणि द्वैत दिसणार नाहीं, तर पाप होणार नाहीं, कारण पाप म्हणजे केवळ अज्ञान होय. मनाचा कट्टा शत्रु अज्ञान आहे म्हणून त्याला जिंकिलें पाहिजे, त्यापासून प्रज्ञामांद्य होतें, प्रज्ञामांद्यापासून आलस्य उत्पन्न होतें. ज्ञानाशिवाय जीवित फुकट आहे, म्हणून ज्या जीवितांत पाप नाहीं व आत्मज्ञान पूर्ण असतें, तेंच खरें जीवित होय.

मानवी प्राणि ज्याला जीवित म्हणतात त्यानें सर्व विश्व कळासून गेलें आहे, पण जीवितास मृत्यूचें भय सर्वदा वाटत असतें. ज्या जीवितांत भय नाहीं व मृत्यु

नाहीं, अशाचा लाभ होणें हाच सर्व महात्म्यांचा सर्वकाल प्रयत्न असतो. हेंच अखिल मानवांचें ध्येय बनल्याखेरीज पाप नाहींसें होणार नाहीं व मृत्युहि चुकणार नाहीं. ह्या ध्येयाचा मार्ग सुलभ असून, ज्या सांसारिक लाभाकरितां मनुष्य नेहमीं कष्ट सोशीत असतो, त्यापेक्षां तर अधिक सोपा आहे.

या जगतांत ज्या अनेक वस्तु आहेत त्यांमध्यें इष्ट कोणत्या व अनिष्ट कोणत्या हें प्रथम इंद्रियांस समजतें, नंतर तें ज्ञान मनास होतें, आणि अशा क्रियेनें इष्टाविषयीं इच्छा व अनिष्टाविषयीं द्वेष हीं उत्पन्न होतात. तेणेंकरून जीवात्म्याचे ठायीं अहंकारवृत्ति जागृत होते आणि अखिल विश्वाहून आपण वेगळे आहों असें जीवात्म्यास वाटूं लागतें. ह्या वासना शुभ व अशुभ अशा दोन प्रकारच्या असतात. जसजसें मनाचें अज्ञान व मोहक्षमता अधिक तसतसा अशुभ वासनांकडे ओढा जास्त होतो. तसेंच मन जितकें अधिक सुसंस्कृत असेल व चित्प्रकाशाकडे त्याचा कल अधिक होईल, तितकी त्याची अशुभाकडील प्रवृत्ति कमी होईल आणि शुभ प्रवाह वृद्धिंगत होईल. अशुभ वासनेनें प्रेरित झालेल्या मनास उत्कृष्ट उपमा म्हटली म्हणजे निर्दय धन्याच्या चाकराची होय. असलें स्वामित्व धन्याची व चाकराचीहि योग्यता कमी करितें. मनास वासनाक्षयरूपी पूर्ण स्वातंत्र्य प्राप्त होईपर्यंत, दयाळू धनी व शुभ वासना यांच्या आश्रयाखालींच रहाणें इष्ट आहे, म्हणून संसारांत शुभाकडेच मनाला वळण लावणें अवश्य आहे. मनाचा शुभ वासनेशीं सतत व निरंतर परिचय झाला

असतां अशुभ संसर्गानें उत्पन्न झालेले अनिष्ट संस्कार हळू हळू नष्ट होत जातात, आणि दृढनिश्चयानें प्रयत्न केल्यावर हे संस्कार पूर्णपणें नाहींसे झाले म्हणजे सद्गुणांचा यथेच्छ विकास होण्यास अवकाश सांपडतो.

शुभ वासनांमध्यें स्वार्थाचा लेशहि नसतो आणि या लक्षणावरून त्याशीं शत्रुत्वानें रहाणाऱ्या ज्या अशुभ वासना त्यांपासून त्या सहज ओळखितां येतात. देशबांधवांच्या हिताची इच्छा करण्यानें व तें हित साधण्यानें आपला यत्किंचित् तोटा न होतां उलट इष्टसिद्धि होते अशी एकदां समजूत झाली म्हणजे स्वतःस सुखप्राप्ति होऊन शक्त्यनुसार दुसऱ्याचें हित साधितां येतें. मनुष्य ज्यांस आपले निकट व जिवलग संबंधी व इष्टमित्र समजतो त्यांच्याकरितां पाहिजे तें नुकसान सोसण्यास तो तयार होतो. भूतदयेचा प्रारंभ स्वगृहींच व्हावा लागतो. एकाद्या राष्ट्राच्या विस्ताराप्रमाणें हा विस्तार वाढला असतां लोकांचें कल्याण करण्याचे प्रसंगहि वाढत जातात आणि त्याबरोबर आपलें व दुसऱ्याचें सुख देखील वृद्धिंगत करणें शक्य होतें. प्रापंचिक व्यवहारामध्यें मनुष्यास श्रमाचा मोबदला मिळण्याची आशा असते, तथापि थोर लोक कर्तव्य केल्याबद्दल मोबदल्याची किंवा पारितोषिकाची अपेक्षा करीत नाहींत. जर ही इष्टसंबंधाची जाणीव फार आकुंचित असेल, तर मोबदल्याची, पारितोषिकाची किंवा कृतज्ञतेची अपेक्षा अधिकच होते. ह्या मोबदल्याच्या अपेक्षेपासून व तज्जन्य बंधनापासून अन्तःकरणाची सुटका करून घेण्यास उत्तम मार्ग म्हटला म्हणजे स्नेहीसंबंध्यां-

ची मर्यादा सर्व जगभर वाढविली पाहिजे. असें केल्याशिवाय स्वार्थबुद्धि नष्ट होणार नाहीं व अन्तःकरणाचीं बंधनेंहि सुटणार नाहींत; कारण आशा हेंच बंधन व निराशा हेंच स्वातंत्र्य होय. स्वार्थपरायणतेपासून सुटण्याचा आणखी एक मार्ग आहे व त्याचा अवलंब महात्मे सर्वकाल करीत असतात, तो हाच कीं भूतकालचा कधींहि विचार करूं नये, कारण तो तर निघून गेला म्हणून निरुपयोगी झाला, आणि भविष्यत्कालाबद्दल कांहीं आशा करूं नये, कारण त्यावर मनुष्याचा अंमल चालत नाहीं; म्हणून विद्यमानस्थितींत असेल तितक्या हिंमतीनें उद्योग करावा, पारितोषिकाची आशा करूं नये, अपयशाची भीति बाळगूं नयें, मानवी स्तुतीची किंवा निंदेची पर्वा मानूं नये, कारण ही स्तुति किंवा निंदा दैवाप्रमाणेंच चंचल आहे आणि स्वबुद्धीनें व विवेकशक्तीनेंच आपल्या कृत्याची योग्यता ठरवावी. शिवाय दूरदर्शी लोकांनीं असें स्पष्ट ठरविलें आहे कीं जितकी आशा वाढवावी तितकी वाढतच जाते, आणि आगींत तेल ओतल्याप्रमाणें अधिक पेट घेते. महात्मे व शूर लोक उदात्त व श्रेष्ठ कार्यासाठीं आपले प्राण देखील सहज खर्चीं घालितात अशीं अनेक उदाहरणें सांपडतील. अशी जर वस्तुस्थिति आहे, तर अशुभ वासनांचें नियमन—एवढ्याच स्वार्थत्यागानें शाश्वतसुखाची प्राप्ति होणार असल्यास, तो त्याग फारसा कठिण मानितां येत नाहीं. ज्या स्वातंत्र्याचा परिणाम उच्छृंखलपणांत होऊन अखेर नानाविध जुलुमाचे प्रकार घडतात, अशा क्षणभंगुर व सतत विकार पावणाऱ्या

शरीराच्या काल्पनिक स्वातंत्र्याकरितां मनुष्य आपलें जीवित व सर्वस्व गमावतो, पण इहपरलोकीं मिळणाऱ्या स्वातंत्र्यलाभाचा मुळींच विचार करीत नाहीं. स्वार्थसिद्धीची इच्छा नसणें हें जसें खरें स्वातंत्र्य, तसेंच कर्तव्य टाळण्याची बुद्धि न होणें हें सुद्धां स्वातंत्र्यच होय, कारण विद्यमानस्थितींत कर्तव्य न करण्याची इच्छा धरणें हें अशुभवासनेप्रमाणेंच महत्पाप होय असें लक्षांत ठेविलें पाहिजे.

जीविताबरोबर वासना तयार असतातच, वासनांमुळें कर्माकडे प्रवृत्ति होते, कर्म हातून घडलें कीं लाभ किंवा हानि, पारितोषिक किंवा शासन, हीं ठरलेलीं आहेतच, आणि हा परिणाम भोगण्याकरितां कर्मानुसार जीवात्म्याचा नवीन शरीरांत प्रवेश होणें अवश्य असतें. भूत व भविष्यत् या अवस्थांचें ज्ञान मनुष्यास नसल्यामुळें, पुनर्जन्माचें तत्त्व प्रतिपादणें किंवा सिद्ध करणें अवघड आहे, परंतु या जगांत अशुभ गोष्टी कां घडतात, दुष्ट लोकांस वाईट कृत्याबद्दल शासन कां होत नाहीं, आणि कधीं कधीं दुराचारी लोकांस यशःप्राप्ति कां होते—या प्रश्नांचें समर्पक उत्तर पुनर्जन्मतत्त्वाचा अंगीकार केल्याशिवाय मिळत नाहीं. या गोष्टी घडून येण्याचे मार्ग येणेंप्रमाणें आहेत.—जी वस्तु मनाला आवडते किंवा त्याज्य वाटते त्या वस्तूशीं संसर्ग पावून मनाला ध्यास लागतो, मग ती वस्तु उपादेय किंवा हेय होऊन चित्तावर कायमची ठसून जाते; आणि शरीरत्याग झाल्यावर ज्यामध्यें त्या वस्तूचा निकट संबंध राहील अशा देहाचा जीवात्मा आश्रय करितो.

यासाठीं साधुलोक असा उपदेश करितात कीं कोण-त्याहि ऐहिक वस्तूचा अत्यंत अनुराग किंवा द्वेष करूं नये, म्हणजे या जन्मीं चित्तास शान्ति प्राप्त होईल आणि निर्वाण म्हणून निरंतर शान्तीची जी अवस्था आहे तिजमध्यें चैतन्य बुडून जाईल. अशा रीतीनें ख-रोखर मृत्यु येण्यापूर्वीं, पण मृत्यु केव्हां तरी येणार या कल्पनेनेंच जीविताची स्थिति वर्तुळाकार बनते, म्हणजे शारीरिक बंधनापासून तर सुटका होत नाहीं, परंतु अज्ञान व वासना यांचा नाश पौरुषानें करितां येतो.

प्रकरण ९

निर्वाण

(चर्पटपंजरी)

त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुर्
व्यर्थं कुप्यसि मय्यसहिष्णुः ॥
सर्वं पश्यात्मन्यात्मानं
सर्वत्रोत्सृज भेदज्ञानम् ॥ १

(आर्या)

परमात्म्यानें भरिला तूं, मी, तैसाचि सर्व जीव असा ॥
बोध सदा बाणावा न करीं तूं कोप, तत्त्व हें परिसा ॥ १

अपणामध्यें सर्वहि परमात्मा जाण सर्वदा राहे ॥
वास्तव कधिं न करावा हा, तो, ऐसाचि भेद, हें पाहें ॥२

प्रकरण ९

निर्वाण

क्रिया तीन प्रकारची असते:—कायिक, वाचिक व मानसिक. कांहीं एक उद्देश किंवा हेतु नसतां, कायिक कर्म घडतें, यासाठीं फौजदारी कायद्यामध्यें गुन्ह्याचें स्वरूप व शिक्षा ठरवितांना भेद केला जातो. वाचिक क्रिया देखील अविचारानें घडते, म्हणजे विचार केल्याशिवाय किंवा क्षणिक वेगानेंहि होऊं शकते. ज्या क्रियेबद्दल मनुष्यास जबाबदार धरितात, ती क्रिया खरोखरच मनापासून व्हावी लागते. कायिक व वाचिक कर्म सद्बुद्धिप्रेरित व कह्यांत राहूं शकते—आणि लौकिक व्यवहारांत तर शान्तीचें व एकोप्याचें हेंच मुख्य साधन होय—तथापि मानसिक क्रियेंत हाच सद्विचार अमलांत आणिला नाहीं, तर मनुष्य आपलाच शत्रु बनून नुकसान करून घेतो, याकरितां चित्त शुद्ध ठेवून अशुभ वासना नष्ट केल्याच पाहिजेत.

मृत्यूला जिंकावयाचें असेल तर निष्पाप झालें पाहिजे, निष्पाप होणें असेल तर कायिक, वाचिक व मानसिक या तिन्ही प्रकारांनीं निर्मल राहिलें पाहिजे, विशेषेंकरून मनानें तर फारच शुद्ध असलें पाहिजे. मात्र शारीरिक मृत्यु टाळणें अशक्य आहे. चोवीस तासांपैकीं पुष्कळ तास निद्रेमध्यें मृत्यूच्याच रूपान्तरांत जातात आणि पार्थिव शरीरास पुढील सहा प्रकार अवश्य होतात:—(१) अस्ति (२) जायते (३) वि-

वर्धते (४) विपरिणमते (५) अपक्षीयते आणि (६) विनश्यति. चैतन्यास एकाच प्रकारची निद्रा किंवा मृत्यु येऊं शकतो, म्हणजे बुद्धिशक्ति लुप्त किंवा क्षीण होते. अल्पकालिक भौतिक कारणांनीं शरीरास कांहीं काल पीडा होऊं शकेल व ती तरी जागृतावस्थेंतच होऊन निद्रेंत मुळींच होणार नाहीं; परंतु अन्तः-करणांत बिघाड झाला असतां पश्चात्तापानें त्याचें कारण दूर होईतोंपर्यन्त शरीरास व चित्तास सतत पीडा भोगली पाहिजे.

पश्चात्तापानें परमेश्वराचा कोप शान्त होतो. दुष्ट लोक गाढ निद्रेचें सुख भोगतांना जर आढळले, तर असें समजावें कीं बुद्धिशक्ति व विवेकशक्ति ह्या बोथल्यामुळेंच निद्रा येते, व कांहीं दुष्ट लोक असे असतात कीं ह्या त्यांच्या शक्ति जागृतपणीं सुद्धां बोथट होतात. एकाद्या कोंकरास मारून गट्ट करण्यांत लांडग्यास जसा कांहीं दोष वाटत नाहीं, त्याप्रमाणेंच पापी लोकांस दुष्ट कृत्याचें कांहीं एक वाटत नाहीं. क्षुल्लक आधिभौतिक आपत्तींपासून शरीराचें रक्षण करावें लागतें, पण मनाच्या आपत्ति निराळ्याच प्रकारच्या असतात. एकादें राज्य भरभराटीस आलें असतां वेढा घालून त्याच्या बलाचा व वैभवाचा नाश करण्यास जसा शत्रु तयार असतो, तद्वत् काम, क्रोध, लोभ, मोह, मद व मत्सर हे विकार प्रबल होऊन मनुष्यास वेड लागण्याची फार भीति असते. सुधारलेल्या राष्ट्रांतील कायद्यांमुळें शरीरास कोणी इजा करूं शकत नाहीं, तथापि शरीरास फारसें स्वातंत्र्य असतें असें म्हणतां येत नाहीं, कारण

अन्न, वस्त्र व विश्रान्ति ह्या आवश्यक गरजा व जीवाचें समाधान होण्याकरितां कृत्रिम रीतीनें उत्पन्न झालेल्या नानाविध गरजा—ह्यांपासून देहाची सुटका कधींच होत नाहीं. परंतु शरीराची स्थिति कशीहि असली तरी एकदां मनाचें स्वातंत्र्य संपादन झालें, म्हणजे भूगोलावरील कोणतीहि सत्ता तें स्वातंत्र्य हिरावण्यास किंवा क्षीण करण्यास समर्थ होत नाहीं.

सामान्य अडाणी मनुष्यास मृत्यूसारखी दुसरी भयंकर गोष्ट मुळींच नाहीं. एक साधु म्हणतो कीं मृत्यु ही जर अवश्य येणारी स्थिति आहे, तर त्याची वेळ येईल तेव्हां तो चुकत नाहीं, याकरितां मृत्यूची भीति कशाकरितां बाळगावी हा मोठा चमत्कार वाटतो. जीवितास व्यापून राहणारें जें रहस्य आहे त्याचा थांग ज्यानें बऱ्याच अंशीं लाविला आहे, त्याला मृत्यूचें भय कधींच वाटणार नाहीं. तसेंच लौकिकव्यवहारामध्यें जे पुरुष वीरश्रीसंपन्न व उदारबुद्धीचे असतात, त्यांसहि मृत्यूचें भय वाटत नाहीं, कारण ते असें मानितात कीं—मृत्यूचें भय सर्वदां वाटत असेल तर अशा जगण्यापेक्षां निर्भय असें जीवित अधिक श्रेयस्कर होय. मृत्यु हा जर भूतमात्राचा अवश्य परिणाम आहे आणि जिवन्त प्राण्याच्या आयुष्यांत हटकून घडणारी गोष्ट आहे, तर मृत्यूचें भय कां वाटावें हें समजत नाहीं. मनुष्याच्या आयुष्यांत जर अशा गोष्टी घडल्या असतील कीं शरीरनाशाबरोबर त्याला मोठें शासन होणार किंवा आतांपेक्षां वाईट जन्म प्राप्त होण्याचा संभव आहे, तर मात्र गोष्ट निराळी. माणूस म्हणजे मृत्यूचें एक खेळणें

आहे असें वर्णन आढळतें, तेव्हां मृत्यूच्या हातांतून सुटण्याचा जरी त्याचा प्रयत्न आटोकाट चाललेला असतो, तरी अज्ञानानें व भ्रमानें तो तर सर्वदां मृत्यूकडेच धांव घेत असतो.

अनेक बाबतींत मनुष्य हा संवयींचा केवळ दास आहे, तथापि त्याला नेहमीं फेरबदल हा हवासा वाटतो. जेव्हां एकाद्या गोष्टीचा नवीनपणा नाहींसा होतो, तेव्हां, लहान मुलास जशा त्याच त्या खेळण्याच्या गोष्टी नकोशा होतात, त्याप्रमाणें मनुष्यास एकाच गोष्टीचा कंटाळा येतो, आणि कांहीं तरी फेरबदल व्हावा असें वाटूं लागतें. जी वस्तु आपणाजवळ नाहीं व जी मिळण्यास अवघड असते, अशी वस्तु प्राप्त करून घेण्याच्या व्यवसायांतच त्याला सुख होतें, आणि ती मिळाल्यावर तिचा विसर पडतो. त्याला कधीं कंटाळा येत नाहीं अशी वस्तु म्हटली म्हणजे त्याचें शरीर होय. आणि आजारीपणांत, मृत्यु आसन्न झाला असतां किंवा संकट आलें असतां शरीररक्षणाचा जो आटोकाट प्रयत्न चाललेला असतो त्यावरून असें दिसतें कीं शरीरांतील द्रव्यांमध्यें जरी एकसारखा फरक होत असतो, तथापि शरीर हें जीवात्म्याचें वसतिस्थान आहे एवढ्या गोष्टीवरून त्याचा जो श्रेष्ठपणा सिद्ध होतो त्याबद्दल मनुष्यास नैसर्गिक ज्ञान असतें. यामुळें देखील त्याला भिण्याचें कारण नाहीं. मृत्यु प्राप्त झाल्यानंतर तीन मार्ग खुले आहेत.—पहिल्या मार्गांत, एका नासलेल्या कुजक्या स्थानाचा कंटाळा आला म्हणजे जीवात्म्यास नव्या सदृढ स्थानांत प्रवेश करण्याची इच्छा होणें स्वा-

भाविकच आहे. जुनें वस्त्र टाकून नवें परिधान केलें तरी जीवात्मा कायमच रहातो. म्हणून अत्यंत इष्ट जें जीवित तें जर चालू रहातें आणि पूर्वींपेक्षां ताजें व बळकट असें जर शरीर मिळतें, तर जीवात्म्यास मुळींच भिण्याचें कारण नाहीं.—दुसऱ्या मार्गांत शरीरांतील द्रव्यांचा पंचमहाभूतांमध्यें लय झाल्याबरोबर चैतन्याचाहि नाश होऊन, शुभाशुभांनीं मिश्रित झालेलें, अनेक रोगांचें व विपत्तींचें घरच, नाटकांतील सोंगाप्रमाणें शुद्ध स्वप्नवत् भासणारें, असें अल्पकालिक जीवित नष्ट झालें असतां, काय हानि होणार आहे ? तिसऱ्या मार्गांत, भक्तीनें व उत्साहानें सत्याचा व ज्ञानाचा प्रकाश लाभला असतां आणि आदिकारण जो सर्वव्यापक परमात्मा त्यामध्यें चित्त बुडालें असतां, यापेक्षां श्रेष्ठ लाभ होणेंच शक्य नसल्यामुळें, कोणतेंहि दुःख वाटण्याचें मुळींच कारण नाहीं. अज्ञानतिमिराचा पूर्ण नाश होईतोपर्यंत मोह हा रहाणारच, पण तो अंधकार नष्ट झाल्यानंतर, झोपेंतून जागें झाल्याप्रमाणें, चित्प्रकाशामध्यें चैतन्य मुरून जातें.

जीवित दोन प्रकारचें दृष्टीस पडतें:—एक कर्मरूपानें व दुसरें क्रियाशून्य अथवा उदासीन रूपानें. दीर्घोद्योगामध्यें असतांना सुद्धां नैष्कर्म्याचा किंवा विश्रान्तीचा अनुभव केव्हां केव्हां येतोच, त्याप्रमाणें अत्यन्त स्तिमित किंवा उदासीन आयुष्यक्रमामध्यें सुद्धां केव्हां केव्हां उत्साह नजरेस पडणारच. तसेंच जीविताचें असेंहि स्वरूपवर्णन करितां येईल कीं, त्याच्यामध्यें आत्मा कर्मरूपानें किंवा शान्तिरूपानें प्रकट होतो. ह्यांपैकी

कोणत्या तरी रूपानें जीवात्मा आयुष्य क्रमण्यास लागतो. यांमध्यें चांगला प्रकार कोणता, सुखकारक कोणता, याचा निर्णय करणें भिन्न वृत्तींच्या मनुष्यांचें काम नाहीं, कारण अशा निर्णयानें ठरीव क्रमाच्या स्वरूपांत किंवा परिपोषांत कांहीं फरक होणार नाहीं. जीवात्मा कोणत्याहि रूपानें असो, त्याचा बहुमान सर्वांनीं करणें योग्य आहे; मग ज्या शाश्वत उगमापासून सर्वांचा उदय होऊन त्यामध्येंच लय होतो— ह्या उन्नत दृष्टीनें बहुमान होवो, अथवा लौकिक व जबाबदारीच्या दृष्टीनें, उच्च किंवा नीच स्थितींत असतांना प्रत्येक व्यक्तीच्या अंगीं शुभाशुभ कृत्यें करून आपलें प्रारब्ध बनविण्याचें सामर्थ्य प्राप्त होतें—या दृष्टीनें जीवात्म्याचा बहुमान होवो.

निरंतर अभ्यास व मनन केल्याशिवाय, ज्ञानेंद्रियें, कर्मेंद्रियें व मन यांचें नियमन केल्याशिवाय, लौकिकव्यवहार करीत असतांना स्वार्थपर वृत्तींवर दाब ठेवल्याशिवाय, जीविताचें रहस्य व निसर्गाचें स्वरूप समजणें अशक्य आहे. ईश्वर सृष्टीहून भिन्न आहे अशी सामान्य समजूत असते, परंतु विचारशक्तीला व व्यावहारिक ज्ञानाला ती ग्राह्य होणार नाहीं. ज्या वेळेस कांहीं बुद्धिमान् पुरुषांनीं सदाचार व मानवी कर्तव्य ह्यांविषयीं विचार करून अडाणी समाजाची व्यवस्था व नियमन करण्याकरितां व्यवहारास धर्माचेंच अंग बनवून टाकिलें, अशा वेळेस ही कल्पना निघाली असावी. धर्माचा व व्यवहाराचा एकजीव झाल्यामुळें, प्राचीन व आधुनिक कालीं दुष्ट लोकांची कुमार्गाकडे

फारशी प्रवृत्ति होत नाहीं. आचारभ्रष्ट व उच्छृंखल लोकांकरितां दिवाणी व फौजदारी कायदे केलेले आहेत, तद्वत् अडाणी व पापाकडे प्रवृत्त असणाऱ्या क्षुद्र लोकांकरितां धर्मबंधनें निर्माण केलीं आहेत. सर्व मंगलांचें मंगल,—स्वार्थपरता किंवा अशुभ याचा ज्याला लेशहि स्पर्श करूं शकत नाहीं,—अनेक दोषांनीं व आपत्तींनीं ग्रस्त होऊन अपूर्ण असलेल्या मानवी समाजाहून अगदीं निराळा अशा सर्वसंपूर्ण परमेश्वराविषयीं श्रद्धापूर्वक ध्यान करण्यापासून पाहिजे त्या मनुष्यास अतिशय समाधान होईल हें उघड आहे. या समाधानांत दोष पाहिला तर एकच आढळतो—तो असा कीं, अशा मंगलरूपी व परिपूर्ण परमेश्वराच्या चिच्छक्तीपासून किंवा उत्पादक शक्तीपासून अपूर्ण व सदोष अशी सृष्टि कां उत्पन्न व्हावी ? या प्रश्नाचें समर्पक उत्तर देतां येत नाहीं. धर्मग्रंथांत तर अशा प्रश्नास थारा देखील मिळत नाहीं, आणि या ग्रंथांत फक्त असें सांगितलें असतें कीं—सर्व प्रकारच्या विपत्ति व दोष जेथें नष्ट होतात अशा सर्वव्यापक परमेश्वराकडे सर्वकाल लक्ष ठेवावें. शिक्षणानें व योग्यतेनें श्रेष्ठ पदवीस पोहोंचलेल्या ज्या लोकांस इतर अडाणी लोकांपेक्षां हे विषय चांगले समजत असतील असें वाटतें, त्या लोकांच्या धर्मश्रद्धेचें बीज असें आहे कीं ज्या गोष्टींचें सत्यत्व किंवा उपयुक्तता ठरविण्यास काल नसतो व आपणास योग्यताहि नसते, अशा गोष्टी जशा पूर्वापार चालत आल्या असतील तशाच मानणें भाग आहे, आणि सद्बुद्धि व विवेकशक्ति यांच्या प्रेरणेनें न वाग-

णाऱ्या अशिक्षित जनसमाजास कह्यांत ठेवण्यास धर्माशिवाय साधनच नाहीं, कारण कृतापराधाबद्दल राज्यकर्त्यांकडून शासन तर होतेंच, पण त्याशिवाय सदाचाराकडे प्रवृत्ति व पापापासून निवृत्ति करणारा धर्माशिवाय दुसरा आधारच नाहीं.

ज्ञानाचा प्रकाश एकदां अंतःकरणावर पडला म्हणजे न्यायाच्या व सत्याच्या मार्गानें जाण्याकरितां धर्माचा किंवा कायद्याचा धाक दाखविण्याचें प्रयोजनच नाहीं. तथापि हा प्रकाश मिळेतोंपर्यंत, क्रमानें शिक्षण देऊन, व्यवहार करितांना मनानें व क्रियेनें स्वार्थत्याग करण्याकडे सर्व मानसिकशक्तींस वळण लाविलें पाहिजे. कर्तव्यकर्म करण्यांत यत्किंचित् कसूर न होतां स्वार्थत्याग झाला असतां, आपोआप ज्ञानप्रकाश उत्पन्न होतो, आणि सत्य-असत्य, बरें-वाईट, माझें-तुझें, इत्यादि द्वंद्वांचे मिथ्यात्व अन्तःकरणाला कळून येतें, आणि आदिमध्यान्तवर्जित, सर्वव्यापक, अपरिच्छेद्य अशा परमात्म्यामध्यें अखिलसृष्टि व भूत-वर्तमान-भविष्यत् हीं गोचर होऊं लागतात. ही अन्तःकरणाची स्थिति प्राप्त झाली असतां, औदासिन्य प्राप्त होऊन ऐहिक कर्तव्याची हयगय होईल अशी शंका प्रथम उत्पन्न होते. पण हा संशय फुकट आहे, कारण आपल्या पहाण्यांत नित्य असें येतें कीं थोर महात्मे देखील आपलीं कर्तव्यें यथाशक्ति बजावीत असतात, व हीं कृत्यें करण्यांत स्वार्थाचा, प्रतिष्ठेचा अथवा सुखप्राप्तीचा गंधहि त्यांस नसतो, तरि पूर्वप्रवाहानें त्यांचें विहिताचरण स्वभावतः घडत असतें, आणि निषेधाचें परिवर्जन सहजगत्या होत

असतें. आपण अमुक गोष्ट करितों याचें भान देखील त्यांस रहात नाहीं. ज्ञानीपुरुष इंद्रियांच्या वृत्ति न जाणूनच कर्में करितो व त्याला कर्म, अकर्म किंबहुना अखिल विश्व ईश्वररूप दिसतें. अशा निरतिशय सुखाच्या अवस्थेंत असतां, सृष्टीहून ईश्वर भिन्न आहे असें कदापि वाटणार नाहीं, कारण निराळा परमेश्वर मानिला असतां नाना प्रकारचे प्रश्न उत्पन्न होतात.—ते असे कीं, ईश्वराची उत्पत्ति कशी झाली? त्याचें शरीर व चैतन्य कशाचीं बनलेलीं असतात? निराळा परमेश्वर मानिला तरी ज्या द्रव्यांची सृष्टि बनलेली आहे, तीं कशीं उत्पन्न झालीं? जर जडद्रव्यांच्या मदतीशिवाय, केवळ ईश्वराच्या इच्छामात्रेंकरून सृष्टि उत्पन्न झाली, तर जीं द्रव्यें मनुष्यास गोचर होतात तीं चिद्रूपच असलीं पाहिजेत, कारण भौतिक जडद्रव्यें साक्षात् चिद्रूपापासून उत्पन्न होऊं शकत नाहींत. ह्या सर्वव्यापक एकत्वाविषयीं लोक बोलतात मात्र, पण त्याचें खरें इंगित कोणास देखील समजत नाहीं.

एकमेवाद्वितीयम् ।

या वेदवाक्यामध्यें ही एकत्वाची कल्पना पूर्णपणें प्रतिबिंबित झालेली आहे.

झोंपेमध्यें असतां जशी मनुष्याला स्वप्नें पडतात, त्याप्रमाणें परमेश्वरापासून ज्ञात किंवा अज्ञात अवस्थेमध्यें सृष्टि निर्माण झाली असली पाहिजे. जडदेह व विचारशक्ति हीं जेव्हां निर्व्यापार असतात, तेव्हां परिच्छिन्न असें जें मनुष्याचें मन त्यास स्वप्नावस्था प्राप्त होते. मनाचें स्वरूप व शिक्षण हीं अशा प्रकारचीं अस-

तात कीं त्याचा विचाररूप व्यापाराशीं व इतर संस्काराशीं कमी-जास्त प्रमाणानें संलग्न असणारे पदार्थ स्वप्नामध्यें अवश्य गोचर होतात, आणि जरी तो मनुष्य बिछान्यावर अथवा पलंगावर स्वस्थ पडलेला असतो, तथापि आपलें शरीर कधीं कधीं आकाशामध्यें किंवा पाहिजे त्या देशांत, स्थलांत किंवा परिस्थितींत हिंडत आहे असा त्याला भास होतो. जागें होईतोंपर्यंत स्वप्न खोटें आहे असें त्याला कळत देखील नाहीं, व स्वप्नांत दिसणारे प्राणि खोटे असल्याप्रमाणें त्यांच्या क्रिया घडून येत नाहींत. झोंपेमध्यें व कधीं कधीं जागेपणीं सुद्धां, देश-काल-परिमाण इत्यादिकांनीं परिच्छिन्न अशा मानवी प्राण्यांचे स्वप्नांत जर विचित्र कल्पना व सृष्टि दृष्टोत्पत्तीस येतात, तर देश-काल-क्रिया इत्यादिकांनीं अपरिच्छिन्न—भूत वर्तमान भविष्यत् अशा सकल जीवांस व्यापून रहाणारा—अनन्त विचार व कल्पना यांनीं परिपूर्ण—अशा परमेश्वराचें स्वप्न किती अमर्यादित असेल याचा प्रत्येक जिज्ञासूनें विचार करावा.

अपरिच्छिन्न व परिपूर्ण परमेश्वर, निद्रेंत किंवा अर्धजागृतींत असतां, स्वप्नाचा अनुभव घेतो. क्षुद्र व अपूर्ण मानवापेक्षां ईश्वराचीं स्वप्नें अधिक व्यवस्थित असतात. त्याच्या सर्वशक्तित्वामुळें नानाविध शक्ति व आकृति उदयास येतात. स्वप्नांत भासमान होणाऱ्या वस्तु आपणाप्रमाणेंच खरोखर अस्तित्वांत आहेत असेंच परमेश्वरास वाटतें आणि नानारूप अनंत सृष्टपदार्थांमध्यें आपण संचार करीत आहों असेंहि त्याला वाटत असतें. तसेंच ईश्वराच्या स्वप्नांतील प्राणि खरोखर असत्य

असतांहि, त्या अवस्थेंत असत तोंपर्यंत, आपण खरोखर अस्तित्वांत आहों असेंच मानितात. स्वप्न संपल्याबरोबर जलप्रलय होऊन संपूर्ण वस्तु लय पावतात. फिरून स्वप्नाची वेळ आली म्हणजे सत्यव्रताप्रमाणें नौका तयार असतेच. अशा रीतीनें सर्व शक्तिमान् परमेश्वरामध्यें अखिल विश्वाची उत्पत्ति, स्थिति आणि लय हीं होऊन जातात, आणि एकामध्यें अनेक प्रकार होऊन, सर्व प्रकार एकांतच लीन होतात. या सृष्टींतील परिच्छिन्न शरीरें व चैतन्यें त्या त्या जीवांस व स्वप्नकालीं जगदुत्पादकासहि खरीं वाटतात, तथापि निद्रावश मनुष्याच्या स्वप्नांत भासमान होणाऱ्या पदार्थांप्रमाणेंच, हीं देखील असत्यच असतात. जरी ईश्वराच्या स्वप्नांत अपरिच्छिन्न बुद्धि व कल्पना गोचर होतात, तरी मानवी स्वप्नाप्रमाणेंच त्या स्वप्नांत विशिष्ट स्थिति प्राप्त होते, आणि विवक्षित विचार व कल्पना बदलत तोंपर्यंत, तेंच स्वरूप कायम रहातें. याकरितां, मूळचें स्वप्न चालू असे तोंपर्यन्त त्यांत फरक होणें हें सर्वशक्तिमान् परमेश्वराच्याहि शक्तीच्या बाहेरचें काम आहे, कारण परमेश्वर देखील जागृत अवस्थेंत नसून तेवेळीं स्वशक्तीचा उपयोग करण्यास असमर्थ असतो आणि तत्कालीन तंद्रीमध्यें नियमबद्ध होऊन जातो.

या विश्वास व्यापून रहाणारें आकाश तीन प्रकारचें असतें, त्यामध्यें सर्व सृष्टपदार्थ उत्पन्न होऊन चलन पावतात आणि तें आकाश नसेल तर ते सर्व पदार्थ मूल प्रकृतीमध्येंच लीन होतात. मानवी शास्त्रांत ज्यास ईश म्हणतात तेंच महदाकाश होय व त्यापासून आ-

काशाचे दुसरे दोन प्रकार उत्पन्न होतात. दुसरा प्रकार म्हणजे अपरिच्छिन्न चिदाकाश होय, आणि परिच्छिन्न चैतन्यें हीं त्याचेच विभाग होत. सूक्ष्म वातावरण हा आकाशाचा तिसरा प्रकार असून, परमेश्वरानें उत्पन्न केलेलें हेंच पहिलें द्रव्य होय. या द्रव्यांत वायु, तेज, जल आणि पृथ्वी हीं महाभूतें रहात असून, त्यापासूनच तीं तत्त्वें दिलेल्या क्रमानें बाहेर येतात. वातावरणरूपी आकाशाचा गुण शब्द होय; त्यानंतर उत्पन्न होणाऱ्या वायूचे गुण, शब्द व स्पर्श होत; तेजाचे तीन गुण—शब्द, स्पर्श व रूप होत; उदकाचे गुण चार—शब्द, स्पर्श, रूप व रस; आणि पृथ्वीचे गुण पांच—शब्द, स्पर्श, रूप, रस व गंध. येणेंप्रमाणें आकाशापासून आरंभ करून जें जें तत्त्व निर्माण झालें, त्यामध्यें त्याच्या पूर्वीं उत्पन्न झालेल्या सर्व तत्त्वांचा योग असतो म्हणून पुढें पुढें एकेक गुण अधिक होत जातो. अशा रीतीनें पांच तत्त्वांपासून सर्व सचेतन जीवांस जडशरीरांतर्गत द्रव्यें आणि कर्ण, त्वचा, जिव्हा, नेत्र व नासिका या अवयवांमध्यें वास्तव्य करणारीं ज्ञानेंद्रियें प्राप्त होतात. या त्रिप्रकारक आकाशाच्या पायावर अखिल सृष्टि अवलंबून रहाते.

परमेश्वराची आकृति, स्वरूप व गुणधर्म हीं प्रत्यक्षरीतीनें जाणण्यास मनुष्य असमर्थ असल्यामुळें, त्याचें ज्ञान होण्यास नानाप्रकारचे द्रव्यगुणविशिष्ट व नीतिगुणविशिष्ट आकार कल्पिले आहेत व ही गोष्ट अगदीं स्वाभाविक आहे. मनुष्याची बुद्धि, शक्ति इत्यादि उत्तम गुण ईश्वरामध्यें आहेत असें कांहीं लोक मानितात

आणि ईश्वरी विद्या व नरत्वारोपविद्या (Anthropomorphism) ह्यांमध्यें मुळींच भेद समजत नाहींत. कांहीं लोक नानाविध सृष्टिशक्ति हींच ईश्वराचीं स्थूल रूपें आहेत असें मानून त्यांची पूजा करितात. तसेंच अनंत नानाविध सृष्ट पदार्थांचीं रूपें पाहून, तिसऱ्या प्रकारचे लोक असें मानितात कीं सृष्टिकर्त्यास अनेक हात, पाय, डोकीं असून विलक्षण रूपें असतात आणि तो विलक्षण रूपें अथवा पाहिजे ती आकृति धारण करूं शकतो. चवथ्या प्रकारचे लोक असे आहेत कीं त्यांस वरील तिघांचा बुद्धिवाद ग्राह्य न होऊन, ते असें मानितात कीं परमेश्वर केवळ चिद्रूप असून, विषयग्राहक इंद्रियें अन्तर्मुख केल्याशिवाय त्याचें ज्ञान होतच नाहीं.— ह्या मताचा स्वीकार केल्यानें असें मानणें भाग आहे कीं, ईश्वर जडसृष्टीहून भिन्न असून, या सृष्टीशीं त्याचा संबंध नाहीं आणि ईश्वराशीं संयोग पावणें असेल, तर जडसृष्टीशीं अन्तःकरणाचा संबंध तोडून टाकून, जेथें प्रपंचाचें वारें देखील लागणार नाहीं अशा देवालयांत किंवा अरण्यांत गेल्याशिवाय, तो साध्य होणार नाहीं. पांचव्या प्रकारचे लोक मानितात कीं ईश्वराशीं संयोग पावणें असेल, तर सर्व शारीरिक व मानसिक शक्ति बंद करून प्रपंचाचा सर्वस्वी त्यागच केला पाहिजे.

येणेंप्रमाणें अगदीं प्राचीन काळापासून, ज्या काळीं ईश्वरप्राप्तीपेक्षां कनकप्राप्ति अधिक सुलभ व स्पृहणीय वाटते अशा आधुनिक कालापर्यंत, प्रत्येक समाजानें किंवा पंथानें जो जो युक्तिवाद अथवा जी जी

उपपत्ति प्रतिपादिली आहे, तिचें स्पष्टीकरण व समर्थन करून त्या त्या मतांची सिद्धि करण्याकडे अखिल मानव जातीचें बुद्धिसामर्थ्य खर्च झालेलें आहे, इतकेंच नव्हे तर, शक्य असल्यास मन वळवून किंवा तसें न साधेल तर जबरदस्ती करून सुद्धां तें तें मत इतरांकडून ग्राह्य करविण्याकडे अनेक प्रकारचे मानवी यत्न झालेले आहेत.

ईश्वराचें प्रत्यक्ष ज्ञान किंवा वर्णन किंवा कल्पना होत नाहीं, तथापि जो ईश्वरस्वरूप जाणण्याचा निश्चय करितो व त्या सिद्धीकरितां अवश्य वस्तूंचा त्याग सुद्धां करितो—त्याच्या बुद्धीस ईश्वराचा साक्षात्कार होतो. प्रत्येक पंथांत कमी-जास्त प्रमाणानें ईश्वराचें दयालुत्व व भूतमात्राविषयीं प्रेम—यांचें समर्थन केलेलें असतें, तथापि ईश्वराच्या पवित्र नांवाप्रीत्यर्थ जितका छल, जुलूम, प्राणहानि किंवा रक्तपात झाला असेल—तितका मानवी कल्पनेनें उभारलेल्या पृथ्वीवरील कोणत्याहि संस्थेबद्दल झालेला नसेल. पूर्वींचा छल व जुलूम याविषयींचा उत्साह अन्य दिशेनें लाविला असतांहि, सुधारणेचा झेंडा उभारलेल्या आधुनिक काळांत, धर्मसंबंधाचें परंपरागत स्वरूप कायमच आहे. मनुष्यमात्रामध्यें वैरभावाचें मुख्य कारण म्हटलें म्हणजे धर्मपंथच होऊन राहिला आहे. मेंढराच्या कळपाप्रमाणें, मनोविकार, पूर्वग्रह, भय इत्यादिकांनीं ग्रस्त झालेल्या अडाणी लोकांत, स्त्रीपुरुषभेद, संपत्ति आणि दुसऱ्या भेदांवर अवलंबून रहाणाऱ्या आवडी किंवा नावडी असूं शकतात तशाच धर्माधीन सुद्धां अनेक प्रबल आवडी

अथवा नावडी असतात, हें सुयुक्तिक आहे. पण भूलोकीं ज्ञानप्रकाश व पुढाकार यांचा हव्यास असून प्राप्ति सुद्धां ज्यांस झालेली असते, अशा लोकांनीं क्षणिक लोकप्रियता संपादन करण्याकरितां मानवी सुखास प्रतिबंध करणाऱ्या धर्मसंबंधी असहिष्णुतेस व अनुदारतेस उत्तेजन देऊन अशा दुर्गुणांचा प्रसार करावा ही गोष्ट कशी घडते हें समजणें दुर्घट आहे. सहनशीलता व औदार्य हे ईश्वरी गुण असून ते आचरणांत आणण्याचा प्रयत्न मनुष्य वारंवार करीत असतो. तथापि पशुवृत्ति टाकून देऊन ईश्वरी गुणांचा अधिक लाभ झाल्याशिवाय, हा प्रयत्न सफल होणें अशक्य आहे. ईश्वरी गुण अंगीं येण्यास ' माझें व तुझें '—ही भेददृष्टि नाहींशी होत गेली पाहिजे. ज्यांस स्वकीय असें आपण मानितों त्यांच्या हातून घडलेले अपराध किंवा दुष्कृत्यें सहन करून क्षमा केली पाहिजे. नेहमींपेक्षां अधिक सहिष्णुता आचरणांत आणिली असतां, असा अनुभव येतो कीं—चिच्छक्तीची किंवा जडद्रव्याची उपासना केली असो, पशूच्या किंवा मनुष्याच्या आकृतींत ईश्वर मानिला असो, सृष्टींतील अनन्त शक्तींत, चिद्रूपांत, प्रकाशांत किंवा अचेतन पाषाणांत त्याची आराधना होवो,—ईश्वरी स्वरूपाचा अनुभव घेण्याचा यत्न देवालयांत, मशीदींत, अरण्यांत होवो, कोणत्याहि मार्गानें साधक जावो—सर्व धर्मांचें व मतांचें ध्येय हृदयंगम होऊन ईश्वरीस्वरूप प्रकट झालेंच पाहिजे, फक्त शुभेच्छेच्या प्रेरणेनेंच हा अद्वितीय लाभ होणार आहे. ईश्वरप्राप्ति होण्यास कोठेंहि जाण्याचें कारण नाहीं, हृ-

दयस्थित परमात्म्याची ओळख दीर्घ प्रयत्नानें आपणच करून घेतली पाहिजे. अन्तर्यामीं आत्मस्वरूपांत ईश्वराची भेट होते, आणि बाह्यसृष्टींत हवी असेल तर पाहिजे त्या पवित्र ग्रंथांत, सुविचारांत, साधुपुरुषांत किंवा स्त्रियेंत व उत्तम प्रकारच्या पशुपक्ष्यांमध्यें सुद्धां ईश्वराची ओळख होतेच होते.